А.А. Ядрицова, И.В. Ядранская

ЧӐВАШ ЛИТЕРАТУРИ

Вырӑс шкулӗн
8-мӗш класӗ валли

Йышăннă паллăсем:

— хăвăра тĕрĕслĕр (проверьте себя)

— ыйтусемпе ĕçсем (вопросы и задания)

— кăткăс ыйтусемпе ĕçсем (вопросы и задания повышенной сложности)

— итлев-тăнлав (фонохрестоматия)

— илемлĕ вулама хăнăхатпăр (учимся читать выразительно)

— литература теорийĕ (теория литературы)

— ÿнер тата сăмах тĕнчи (изобразительное искусство и литература)

— культурăсен çыхăнăвĕ (диалог культур)

— пултарулăх ĕçĕ (е проект) (творческое задание (или проект))

— словарь ĕçĕ (словарная работа)

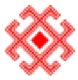 — халăх ăс-хакăлĕ (народная мудрость)

Чăваш литератури: Вĕренÿпе вулав кĕнеки. 8-мĕш класс валли / А.А. Ядрицова, И.В. Ядранская çырса-пухса хатĕрленĕ. — Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 2019. — … с.

Вĕренÿпе вулав кĕнекине пĕтĕмĕшле пĕлÿ паракан вĕренÿ организацийĕсенче усă курма Федерацин патшалăх вĕренÿ стандарчĕпе килĕшÿллĕн хатĕрленĕ.

ХАЛĂХ СĂМАХЛĂХĔ — УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО

ХАЛĂХ ЮРРИСЕМ - НАРОДНЫЕ ПЕСНИ

Чăваш çĕр-шывĕ пирки çĕр пин сăмах, çĕр пин юрă çĕр-шывĕ теççĕ. Чăнах та, халăхра пĕр ĕç те, пĕр йăла-йĕрке те сăвă-юрăсăр иртмен. «Юрăсăр мĕнле пурăнан: пурнăç çук, савăнăç çук» — тенĕ чăваш ваттисем.

Чăнах та, юрă çынна пурнăç тăршшĕпех пулăшса пырать: йывăр чухне те, лайăх чухне те. Ача çуралать — ăна юрăпа çывратнă. Салтака та юрăпах ăсатнă. Улахра та, кĕрекере те юрă-ташă хуçаланнă.

Народная песня — фольклорное произведение, которое сохраняется в народной памяти и передаётся из уст в уста, продукт коллективного устного творчества народа.

Виды (жанры) народных песен: плясовые, хороводные, календарно-обрядовые, частушки, колыбельные, трудовые, исторические, рекрутские...

Халăх юрри — халăх сăмахлăхĕн чи вăйлă аталаннă жанрĕ; унта халăх кун-çулĕ, йăли-йĕрки, кăмăл-туйăмĕпе шухăш-ĕмĕчĕ, савăнăçĕпе тарăхăвĕ сăнарланнă.

Халăх юррин ушкăнĕсем: вăйă, улах, йăла-йĕрке, туй, асăну, ĕçкĕ-çикĕ, бурлак, такмаксем, сăпка, ĕç, истори, салтак …

Юрă — чăваш халăхĕн анлă сарăлнă пысăк пуянлăх.

Халăх юррине кам хывни паллă мар. Халăх юррисене хăçан, ăçта, мĕн тĕллевпе юрланине кура тĕрлĕ ушкăна пайлама пулать.

Ĕç юррисем ĕçлекенсен хусканăвĕсене кирлĕ пек йĕркелеме, ĕç тухăçлăхне ÿстерме пулăшнă. Вĕсен шутне ака-суха тăвакансен, ниме юррисем, авăн çапакансен, утă çулакансен, пир çапакансен юррисем кĕреççĕ.

Йăла-йĕрке юррисем авалхи савăнăçлă е хурлăхлă йăласемпе çыхăннă. Чăвашсен çулсерен ирттерекен йăласем те пулнă: Сурхури, Çăварни, Калăм, Çимĕк, Кĕр сăри…

Кулленхи йăла юррисем туй йĕркипе, салтака ăсатнипе, вилнисене асăннипе çыхăннă.

Халăх юррисем темăпа тата шухăшпа çеç мар, сăнлăх мелĕсемпе те пуян: сасăсен янравлăхĕпе, сăнарлă чĕлхепе.

Чăваш çырулăхĕ аталаннă май халăх юррисене пухма, тĕпчеме, илемлетме тытăннă. XX ĕмĕрте çак ĕçе Степан Максимов, Фĕдор Павлов, Василий Воробьев, Герман Лебедев, Григорий Хирпю, Филипп Лукин хастар хутшăннă.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Халăх юррисене кам хывни паллă-и?
2. Чăваш халăх юррисен мĕнле ушкăнĕсене пĕлетĕр?
3. Халăх юррисем мĕнпе пуян?
4. Чăваш халăх юррисене кам-кам пухнă? Вĕсене мĕн тĕллевпе пухнă-ши?

5. Чăваш халăхĕ юрăпа ăçта-ăçта уçă курнă? Юрă çынсене мĕнле пулăшса пынă?
6. Мĕншĕн Чăваш çĕр-шывĕ пирки çĕр пин сăмах, çĕр пин юрă çĕр-шывĕ теççĕ?

АЛРАН КАЙМИ АКИ-СУХИ

Алран кайми аки-сухи!
Асран кайми атти-анни!
Ая-ай-ай, ая-ай-ай.

Асран кайми пĕлĕш-тантăш!
Пуринчен пахи ял-йыш, пускил!
Ая-ай-ай,ая-ай-ай.

Ай ĕçер-и, ай çиер-и,
Виличчен пĕрле ай пурнар-и?
Ая-ай-ай, ая-ай-ай.

Алран кайми аки-сухи!
Асран кайми атти-анни!
Ая-ай-ай, ая-ай-ай.

Словарь ĕçĕ

ака-суха — плуг и соха
пускил (кӳршĕ) — сосед
пĕлĕш-тантăш — 1. знакомые; 2. ровесники

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Юрра мĕнле кăмăл-туйăмпа юрламалла? Савăнăçлă-и? Е хурлăхлă-и?
2. Ку юрра хăçан юрланă?
3. *«Алран кайми аки-сухи!»,* — тени мĕне пĕлтерет?
4. Тăванлăха тата туслăха хăш йĕркесем кăтартаççĕ?
5. «Алран кайми аки-сухи» юрра чăваш халăх гимнĕ теççĕ. Мĕншĕн?

УЙ ВАРРИНЧЕ

Уй варринче, лаштра юман,
Атте тесе, ай, кайрăм та.
Килех ывлăм, ай, темерĕ,
Чун, хурланчĕ, макăртăм та.

Уй варринче, чечен çăка,
Анне тесе, ай, кайрăм та.
Килех ывлăм, ай, темерĕ,
Чун, хурланчĕ, макăртăм та.

Уй варринче, шурă хурăн,
Савни тесе, ай, кайрăм та.
Килех савни, ай, темерĕ,
Чун, хурланчĕ, макăртăм та.

Словарь ĕçĕ

лаштра юман — развесистый, раскидистый, с густой кроной
чечен — красивый, изящный, очаровательный
хурлан (кулян) — печалиться, горевать, грустить, расстраиваться
чун — душа

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Юрăра аттене (аннене, савнине) мĕнле йывăçсемпе танлаштарнă? Мĕншĕн?
2. Çак юрра камсем юрланă? Каччăсем-и? Е хĕрсем-и?
3. Чăваш энциклопедийĕнче çак юрра рекрут юрри тесе палăртнă. Кам вăл рекрут?
4. Интернет уçлăхĕнчи Чăваш энциклопедийĕнчен (http://enc.cap.ru/) юрă пирки тĕплĕн вуласа пĕлĕр.

ВĔÇ-ВĔÇ КУККУК

Вĕç-вĕç куккук, вĕç куккук
Вăрман хĕрне çитиччен.
Вăрман хĕрне çитсессĕн
Юман çине ларса кан.

Чăт-чăт тăван, чăт тăван
Эпир тухса кайиччен.
Эпир тухса кайсассăн
Кĕрекене ларса кан.

Вĕç-вĕç шăпчăк, вĕç шăпчăк
Вăрман хĕрне çитиччен.
Вăрман хĕрне çитсессĕн
Чăрăш тăрне ларса кан.

Чăт-чăт тăван, чăт тăван
Эпир тухса кайиччен.
Эпир тухса кайсассăн
Тӳшек çине выртса кан.

Словарь ĕçĕ

кĕреке — передний, красный угол (в избе)

тӳшек — перина

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Юрă сăмахĕсене тепĕр хут вулăр, унăн çаврисем еплерех вырнаçнине сăнăр, тишкерĕр.
2. Ку юрра мĕнле кăмăл-туйăмпа юрламалла?
3. Юрăри хутлам (повтор) мелне тупса палăртăр. Вĕсене мĕн тĕллевпе усă курнă-ши?

Итлев-тăнлав

«Алран кайми аки-сухи», «Уй варринче», «Вĕç-вĕç куккук» халăх юррисене итлĕр. Юрăсем мĕнле туйăм çуратрĕç? Юрă сăмахĕсемпе кĕвви пĕр килет-ши? Каласа парăр.

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Халăх юррисенчен пĕрне пăхмасăр юрлама вĕренĕр. Хăвăр итленĕ юрă çеммине (ритма) тĕрĕс юрласа пама тăрăшăр.

Культурăсен çыхăнăвĕ

Вырăс халăх юррисенчен пĕрне итлесе пăхăр. Чăваш халăх юррисемпе танлаштарăр. Мĕнле уйрăмлăх калама пултаратăр?

АВТОР ЮРРИСЕМ — АВТОРСКИЕ ПЕСНИ

Фёдор Павлов
(1892 – 1931)

Федор Павлович Павлов *— чӑваш сӑвӑҫи, драматургӗ, композиторӗ, дирижёрӗ, чӑваш драматургийӗн тата профессилле музыкин никӗсӗсене хываканӗсенчен пӗри. Вӑл Ҫӗрпӳ районӗнчи Патӑрьел ялӗнче ҫуралнӑ. Ялти шкулта, Иккассинчи икӗ класлӑ шкулта, Чӗмпӗрти чӑваш шкулӗнче вӗреннӗ. Чӗмпӗрти чӑваш шкулӗнче, миравай судьяра, псалом вулаканӗнче ӗҫленӗ. Унӑн пултарулӑхӗ пысӑк, анлӑ. Ф. Павлов чӑвашла тата вырӑсла лирика сӑввисем, драма, камит, калавсем, фельетонсем, статьясем ҫырнӑ. Ҫыравҫӑ ӗҫӗпе пӗрлех музыка енӗпе те ӗҫленӗ, Чӑваш патшалӑх капеллин дирижёрӗ пулнӑ. Унӑн ячӗпе Шупашкарти музыка училищи хисепленсе тӑрать.*

Ф. Павловӑн паллӑрах ӗҫӗсем: «Ялта» (В деревне) драма, «Сутра» (На суде) камит, «Сӑрнай» (Сырнай) юрӑ пуххи. Вӗсем чӑваш литературипе музыкин ылтӑн пуянлӑхӗ шутланаҫҫӗ.

Хӑвӑра тӗрӗслӗр

1. Ф.П. Павлов ӑҫта ҫуралнӑ? Вӑл ҫуралнӑ вырӑна карта ҫинче тупӑр.
2. Федор Павлов пултарулӑхӗ нумай енлӗ пулнине тӗслӗхсемпе ҫирӗплетӗр.
3. Ҫыравҫӑн паллӑрах ӗҫӗсене калӑр.
4. Мӗнле шутлатӑр, мӗншӗн Шупашкарти музыка училищи Федор Павловӑн ячӗпе хисепленсе тӑрать?

ВӖЛЛЕ ХУРЧӖ

Вӗлле хурчӗ, ылтӑн хурт,
Мӗншӗн эсӗ нӑрлатӑн?
Сарӑ чечек тӑрринче
Ҫавӑрӑнса ҫӳретӗн?

Сарӑ чечек тӑрринче
Пыллӑ карас терӗн-им?
Шанса каяс илемне
Ҫутӑ сывлӑм терӗн-им?

Ах, шухӑшӑм, шухӑшӑм!
Мӗншӗн эсӗ пӑтранан?
Сарӑ хитре хӗрӗшӗн
Мӗншӗн ӑша ҫунтаран?

Сарӑ хӗрӗн илемне
Хӗвел ҫутти терӗн-им?
Вӗлле хурчӗ, ылтӑн хурт,
Шав нӑрлатать, ҫаврӑнать —

Ман ӑшра та ҫавӑн пек
Тӗрлӗ шухӑш пӑтранать,
Хитре сарӑ хӗрӗшӗн
Ҫамрӑк ӑша ҫунтарать...

Словарь ӗҫӗ

вӗлле хурчӗ — пчела
нӑрлат (нӑрӑлтат) — жужжать
ҫавӑрӑнса ҫӳретӗн — кружишь
пыллӑ карас — сотовый мёд
шухӑш — мысли, думы
шухӑш пӑтранать — мысли путаются

Авторские песни (профессиональные песни) — музыкальные произведения композиторов на стихи поэтов.

Автор юррисем — поэтсен сăввисем тăрăх композиторсем кĕвĕленĕ юрăсем.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Юрăри ыйтусене тепĕр хут вуласа парăр. Вĕсене автор мĕншĕн кĕртнĕ? Хуравĕсене юрăри сăмахсенче тупăр.
2. *«Ах, шухăшăм, шухăшăм!*
   Мĕншĕн эсĕ пăтранан?», — юрă йĕркисене мĕнле ăнланатăр?
3. Ф.П. Павлов юррине мĕнле кăмăл-туйăмпа юрламалла? Савăнăçлă-и? Е хурлăхлă-и? Мĕншĕн?

Итлев-тăнлав

Ф. Павлов çырнă «Вĕлле хурчĕ» юрра итлесе пăхăр та юрласа пăхăр. Юрă мĕнле туйăм çуратрĕ?

Илле Тукташ
(1907 – 1957)

***Илле Тукташ (Илья Семенович Семенов)** — чăваш сăвăçи, прозаикĕ, фольклорисчĕ, куçаруçă. Вăл Элĕк районĕнчи Мăн Тукташ ялĕнче çуралнă. Ялти пуçламăш, Хĕрлĕ Чутайри сакăр çул вĕренмелли шкулсенче, совпартшкулта вĕреннĕ. Элĕк вулăсĕн комсомол комитечĕн секретарĕнче, «Çамрăк хресчен» хаçатпа, «Хатĕр пул» журнал редакцийĕсенче, Самар хулинчи «Колхозник» хаçат редакцинче, Чăваш кĕнеке издательствинче, чăваш ăслăлăх тĕпчев институтĕнче ĕçленĕ. 1942 - 1944 çулсенче фронтра дивизи хаçачĕн корреспонденчĕ пулнă. Вăрçăран таврăнсан ăна Чăваш çыравçисен пĕрлешĕвĕн председателĕ пулма суйланă.*

Сăвăçăн пултарулăхĕ пысăк. Вăл лирика сăввисем çырнă, чăваш фольклорне пухса кăларас тĕлĕшпе нумай ĕçленĕ. Чăваш композиторĕсем унăн сăввисемпе чылай юрă хывнă. Çавăн пекех вăл «Слово о полку Игореве», М.Шолоховăн «Тихий Дон», «Поднятая целина» романĕсене, У. Шекспирăн сонечĕсене, В. Лебедев-Кумачăн юррисене чăвашла куçарнă.

И. Тукташăн паллăрах кĕнекисем: «Вăкăр çырми» (Бычий лог), «Хура кушак» (Черная кошка), «Телей чечекĕ» (Цветок счастья), «Çĕр хуçисем» (Хозяева земли). Вĕсем чăваш литературин ылтăн пуянлăхĕ шутланаççĕ.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Чăваш Республикин гимнĕ мĕн ятлă? Унăн авторĕсем камсем?
2. Илле Тукташ литературăн хăш жанрĕсенче тухăçлă ĕçленĕ?
3. Çыравçă Тăван çĕр-шывăн аслă вăрçине хутшăннă-и?
4. Илле Тукташ камăн хайлавĕсене чăвашла куçарнă?

ХĔЛЛЕХИ ИЛЕМ

Вăш-вăш, вăш-вăш ай çил вĕрет.
Каш-каш, каш-каш вăрман кашлать,
Шап-шур сухаллă Хĕл Мучи
Питрен-куçран, ай, хыпашлать.
Ух! шеремет.

Çил ачисем сиккипеле
Кĕртсем тăрăх чупкалаççĕ.
Мĕн пур хăрăк туратсене
Турта-турта хуçкалаççĕ.
Шарт! тутараççĕ.

Армак-чармак ват юманĕ
Шухă çилпе, ай, тавлашать;
Чĕрик-чĕрик чĕриклетсе
Аллисемпе сулкалашать.
Ух! тăрмашать.

Ешĕл тумтирлĕ чăрăшĕ
Вăш-вăш çилпе авкаланать,
Шап-шур пĕркенчĕк юр çине
Кĕмĕл укça, ай, сапалать.
Их! сапалать.

Тулли уйăх пĕлĕт çине
Хуллен-хуллен шуса тухать.
Лăпкă-лăпкă ялсем çине
Ылтăн-кĕмĕл пĕрчи тăкать.
Эх! тăкать.

Словарь ĕçĕ

вăш-вăш — подражание шуму, шороху ветра
каш-каш — подражание шуму леса,
хыпашла — щупать, ощупывать шарить
шеремет — бедняжка, бедняга
çил ачи — ветерок
кĕрт — сугроб
хăрăк турат — сухая ветка
шарт — подражание треску, хрусту
армак-чармак — растопыренный
шухă çил — резвый ветер
чĕрик-чĕрик чĕриклет — подражание скрипу
сулкала — размахивать
тăрмаш — возиться
сапала — раскидывать, разбрасывать
тулли уйăх — полная луна

ЫЙтусемпе ĕçсем:

1. Сăвăра çулталăкăн хăш вăхăтне сăнланă? Хурава сăвă йĕркисемпе çирĕплетĕр.
2. Сăвăра Хĕл Мучи (Çил ачисем, юман, чăрăш, уйăх) çинчен мĕн каланă?
3. Сăвăра кашни çаврарах автор евĕрлев сăмахĕсемпе тата междометисемпе усă курать. Вĕсене автор мĕншĕн кĕртнĕ? Хăвăр шухăша сăвăри йĕркесемпе усă курса ăнлантарăр.

ХХ ĕмĕрте чăваш юррине çĕнĕ сăн кĕртме пулăшнă поэтсем хушшинче Илле Тукташ, Иван Ивник, Василий Давыдов-Анатри, Иван Ивник, Юрий Сементер палăрнă. Аристарх Орлов-Шуçăм Филипп Лукин, Григорий Хирбю, Юрий Кудаков, Александр Васильев композиторсем вĕсен сăввисем тăрăх çĕр-çĕр юрă хывнă. Сăвă тата кĕвĕ ăстисем хăйсен пултарулăхĕнче халăх юррисене ырă тĕслĕх вырăнне хурса вĕсемпе час-час усă курнă, çак жанра малалла аталантарнă.

Итлев-тăнлав

И. Тукташ çырнă «Хĕллехи илем» сăвă сăмахĕсемпе А. Орлов-Шуçăм композитор хывнă юрра итлесе пăхăр та юрласа пăхăр. Юрă мĕнле туйăм çуратрĕ?

Культурăсен çыхăнăвĕ

Илле Тукташăн «Хĕллехи илем» сăввине Александр Пушкинăн «Зимний вечер» сăввипе танлаштарăр, пĕр пеклĕхпе уйрăмлăхсем тупса палăртăр.

Зимний вечер

Буря мглою небо кроет,
Вихри снежные крутя;
То, как зверь, она завоет,
То заплачет, как дитя,

То по кровле обветшалой,
Вдруг соломой зашумит,
То, как путник запоздалый,
К нам в окошко застучит.

А. Пушкин

Аристарх Орлов-Шуçăм
(1914 - 1996)

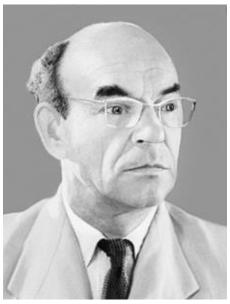

Аристарх Гаврилович Орлов-Шуçăм *— композитор, дирижĕр, Чăваш Республикин искусство тава тивĕçĕ ĕçченĕ, чăваш халăх артисчĕ, Раççей Федерацийĕн тава тивĕçлĕ ĕçченĕ. Вăл Çĕрпӳ районĕнчи Уйкасси ялĕнче çуралнă. Чăваш музыкăпа театр техникумĕнче, Ленинградри консерваторире вĕреннĕ. Чăваш юрăпа ташă ансамблĕнче, Чăваш республикин халăх пултарулăхĕн çурчĕн пуçлăхĕнче вăй хунă. Тăван çĕр-шывăн аслă вăрçинче çар пултарулăх ансамблĕн пуçлăхĕ пулнă.*

Композитор музыка комедийĕсем, такмаксем, опереттăсем, оперăсем çырнă. Вăл ытларах чăваш халăх юррисене илемлетнĕ.

А. Г. Орлов-Шуçăм А. Алга, И. Тукташ, М. Волкова, А. Пономарев, С. Баранова, Ю. Петров, В. Давыдов-Анатри, А. Лукин тата ыттти çыравçăсен сăввисемпе юрăсем хывнă. Унăн паллăрах хайлавĕсем: «Кĕтнĕ хăна юрри» (Песня желанного гостя), «Авăнмасăр, вăй хумасăр» (Не приложив силы), «Хĕл илемĕ» (Зимняя краса) юрăсем, «Çĕмĕрт çеçки çурăлсан» (Когда расцветает черёмуха) музыка комедийĕ, «Çăлтăр витĕр çул» (Звёздный путь) опера, «Шупашкарта» (В Чебоксарах) оперетта.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. А. Г. Орлов-Шуçăм хăш çыравçăсен сăввисемпе юрăсем хывнă? Композиторăн паллă хайлавĕсене калăр.
2. Вăл Тăван çĕр-шывăн аслă вăрçине хутшăннă-и?

ПĔЛĔВЕ СУТĂН ИЛЕЙМĔН — ЗНАНИЕ ЗА ДЕНЬГИ НЕ КУПИШЬ

Спиридон Михайлов-Янтуш
(1821 - 1861)

Спиридон Михайлович Михайлов-Янтуш *— чăвашран тухнă чи пирвайхи çыравçă, фольклорист, этнограф тата историк. Вăл Муркаш районĕнчи Юнкăпуç ялĕнче çуралнă. Ашшĕ ăна Чикме хулине Михеев сутăç патне вĕренмешкĕн янă. Унта вăл чиркӳ азбукине тата тĕн кĕнекине вулама хăнăхнă, хăй тĕллĕнех хут ĕçне хăнăхса пынă. Вырăс тата чăваш халăх историйĕпе интересленнĕ. Вăл тĕрлĕ вулăс правленийĕсенче, земство полицийĕнче, Чикмери земство сучĕн куçаруçинче ĕçленĕ. Ытларах этнографи, истори, географи тата статистика тĕлĕшĕнчен статьясемпе заметкăсем çырнă, калав жанрĕнче ĕçленĕ. С. М. Михайлов чăваш калавĕн жанрне пуçарса яраканĕсенчен пĕри.*

Наукăпа тĕпчев, литературăпа публицистикăри ĕçсемшĕн Раççейри географи пĕрлешĕвĕн кĕмĕл медальне илме тивĕçлĕ пулнă.

Çыравçăн паллăрах ĕçĕсем: «Чăваш кĕвви-çемми çинчен» (О чувашской музыке), «Чăваш туйĕсем» (Чувашские свадьбы) очеркĕсем, «Чее кушак» (Хитрая кошка) калавĕ, «Чăваш юррисемпе каларăшсем» (Чувашские песни, пословицы, приметы) кĕнеки.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Спиридон Михайлов-Янтуш ăçта вĕреннĕ? Унăн вĕрентекенĕ кам пулнă?
2. С. Михайлов-Янтушăн пултарулăхĕ анлă пулнине тĕслĕхсемпе çирĕплетĕр. Вăл чăваш литературинче хăш жанра пуçарса яраканĕ шутланать?
3. Çыравçăн паллăрах ĕçĕсем чăваш халăхĕн пурнăçĕпе çыхăннине тĕслĕхсемпе çирĕплетсе парăр.

ХУТЛА ВĔРЕНЕС КИЛЕТ
«Хам çинчен» очерк сыпăкĕ

Эпĕ пилĕк çултаччĕ. Манăн питĕ хутла вĕренес килетчĕ. Хам пĕр сас палли те палламан. Çапах та кĕнекесене уçкаласа ларма кăмăллаттăм. Вăл кĕнекесем маншăн питĕ асамлăччĕ.

Хутла вĕренес килнипе эпĕ хӳмесем çине тĕрлĕ эрешсем ӳкерме юрататтăм. Пĕррехинче ун пек аппаланнăшăн атте мана хытă ятланăччĕ. Анчах манăн хутла вĕренес кăмăлăм ӳснĕçемĕн ӳссе пычĕ.

— Хутла вĕренес килет! Хутла вĕрент-ха, — тесе хытă макăраттăм.

Анчах атте мана пулăшма пултарайман çав. Ман вăхăтра чăвашсем хушшинче хутла вĕреннĕ çынсем питĕ сахалччĕ. Пуррисене те салтака тыта-тыта янă.

Пĕррехинче атте Чикме хулине Михеев купса патне кайма пуҫтарăнчĕ. Хăйпе пĕрле мана та илме пулчĕ. «Ну халĕ хутла вĕренетĕпех», — шутлатăп эпĕ.

Словарь ĕҫĕ

хутла вĕрен — обучаться к грамоте
сас палли палла — знать буквы
уҫкаласа лар — перелистывать
асамлă — волшебный (-ая, -ое, -ые)
аппалан — заниматься
ятла — ругать
Чикме хули — город Козьмодемьянск
салтака тыта-тыта янă — отправляли в солдаты

Хăвăра тĕрĕслĕр

Вуланă очерк сыпăкĕн темине палăртăр.

Ыйтусемпе ĕҫсем:

1. Мĕн вăл очерк? Вуланă очерк сыпăкĕнче автор кам ҫинчен ҫырнă?
2. Автор мĕн-мĕн тума юратнă?
3. Мĕншĕн вăл хўмесем ҫине тĕрлĕ эрешсем ўкернĕ?
4. Ашшĕ ятланă хыҫҫăн авторăн хутла вĕренес кăмăлĕ пĕтнĕ-и?
5. Ăна ашшĕ хутла вĕрентме пултарнă-и? Мĕншĕн?
6. Авторăн хутла вĕренес кăмăлĕ хăҫан пурнăҫланнă-ши?
7. С.М. Михайлов очерк сыпăкĕнче чăвашсен хăш вăхăтĕнчи пурнăҫне кăтартса панă?

Очерк — малый эпический жанр. В основе очерка лежат реальные факты.
Очерк — эпика литературин пĕчĕк формин тĕсĕ. Очерк чăн пулăмсене тĕпе хурать, чăн ҫынсене сăнласа парать.

Культурăсен ҫыхăнăвĕ

1. Ытти халăх ҫыравҫисен очерк жанрĕпе ҫырнă хайлавĕсене аса илĕр. Очерксен авторне тата темине палăртăр.
2. М. Ломоносовăн ачалăхри пурнăҫĕн тапхăрне аса илĕр. Унăн ашшĕ кам пулнă? Вăл вĕренме ăҫта тухса кайнă? Унта вăл мĕнле майпа лекнĕ? М. Ломоносов пурнăҫĕн ҫак тапхăрне С. Михайлов-Янтушăн пурнăҫĕнчи ачалăх тапхăрĕпе танлаштарăр, пĕр пеклĕхпе уйрăмлăхĕсене тупса палăртăр.

Ўнер тата сăмах тĕнчи

6-мĕш класс валли хатĕрленĕ «Чăваш литератури» вĕренўпе вулав кĕнекинчи Н. Овчинниковăн «И.Н.Ульянов тата И.Я. Яковлев чăваш шкулĕнче» картинине аса илĕр. Унта художник камсен сăнарĕсене

кӑтартнӑ? Ачасем мӗн тӑваççӗ? Н. Овчинников картинипе С.Михайлов-Янтуш çырнӑ очерк сыпӑкӗ мӗн енчен тӳр килеççӗ?

Пултарулӑх ӗçӗ

Хӑвӑр аслаçӑр е асаннӗр (кукаçӑр е кукамӑр) пурнӑçӗ çинчен пысӑках мар очерк çырӑр. Очерка ят парӑр.

Халӑх ӑс-хакӑлӗ

Ваттисен сӑмахӗсене вырӑсла куçарӑр е тӳр килекен вырӑсла ваттисен сӑмахӗсене тупӑр.

1. Ӑса мул тумасть, мула ӑс тӑвать.
2. Вӗреннӗ çын вӗренерен те хурама тӑвӗ.
3. Вӗреннӗ çын виçӗ айванран ирттерет.
4. Вӗреннӗ çынна виçӗ айван вӗрентес çук.
5. Вӗреннӗ çын – тӑватӑ çын.
6. Вӗрентекене аçу-аннӳне хисепленӗ пек хисепле.

Иван Яковлев
(1848 - 1930)

Иван Яковлевич Яковлев *— чӑваш халӑхне çутта кӑлараканӗ, чӑваш çырулӑхне йӗркелекенӗ, Чӗмпӗрти чӑваш шкулне уçаканӗ. Вӑл 1848 çулхи ака уйӑхӗн 25-мӗшӗнче хальхи Тутар Республикине кӗрекен Кӑнна-Кушки ятлӑ чӑваш ялӗнче çуралнӑ. Шкулта, çӗр виçекен шкулта, Чӗмпӗр гимназийӗнче, Хусан университетӗнче вӗреннӗ. Çӗр виçекенре, Чӑваш шкулӗн инспекторӗнче, Чӗмпӗр чӑваш шкулӗн ертӳçинче ӗçленӗ.*

Хусан университетӗнче И.Я. Яковлев Н.И. Ильминский профессорпа паллашать. Профессора вӑл хӑй чӑвашсене çутта кӑларасси çинчен ӗмӗтленнине пӗлтерет. Ильминский унӑн ӗмӗтне ырлать, ӑна виличченех пулӑшса пырать. Хӑй никӗсленӗ Чӗмпӗр чӑваш шкулӗнче Иван Яковлев Ильминский системипе ӗçлет, малтан ачасене хӑйсен тӑван чӗлхипе вӗрентет, ун хыççӑн кӑна вырӑс чӗлхи çине куçать. Профессор пулӑшнипех Иван Яковлев чӑвашсем валли çӗнӗ алфавит тунӑ.

И.Я. Яковлев ачасем валли кӗске калавсем, хайласем (притчӑсем) çырнӑ. Чӑваш просветителӗ куçаруçӑ ӗçӗнче те вӑй хунӑ. Вӑл Л.Н. Толстой калавӗсене, Библин Çӗнӗ халалне чӑвашла куçарнӑ.

Хӑйӗн пурнӑçӗ тӑршшипе И. Яковлев чӑвашла 100 ытла кӗнекепе брошюра кӑларнӑ. Вӗсенчен чи палли — «Чӑваш халапӗсем» (Сказки и предания чуваш).

Паллӑ просветитель 1930 çулта вилнӗ. Ӑна Мускаври Ваганьково масарӗнче пытарнӑ.

Хальхи вӑхӑтра Чӑваш патшалӑх педагогика университечӗ И.Я. Яковлев ячӗпе хисепленсе тӑрать. И.Я. Яковлев палӑкӗ Шупашкарта Чӑваш наци библиотеки умӗнче вырнаçнӑ. Кунсӑр пуçне И.Я. Яковлев музейӗ Шупашкар хулинче те, тӑван ялӗнче те, Чӗмпӗрте те пур.

Духовное завещание — предсмертные нравственные и духовные заветы, пожелания и просьбы о совершении благих действий, адресованные, как правило, не наследникам, а другим людям, общественным, политическим, творческим и иным деятелям, социальным группам, всему обществу.

Халал — аслă çын кĕçĕннисене, ятлă-сумлă çын тăван халăха ырлăх-сывлăх сунса, малашлăхра йĕркеллĕ пурăнма халалласа каланă сăмах, пил, пехил.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Чĕмпĕрти чăваш шкулне кам уçнă?
2. И.Я. Яковлев ăçта çуралнă? Вăл çуралнă вырăна карта çинче тупăр.
3. Иван Яковлев Ильминский системипе ĕçленĕ. «Ильминский системи» тени мĕне пĕлтерет?
4. Чăваш халăхне çутта кăларакан литературăра мĕнле ĕçсемпе палăрса юлнă?
5. И.Я. Яковлев ячĕпе хисепленсе тăракан мĕнле объектсем пур?

ЧĂВАШ ХАЛĂХНЕ ПАНĂ ХАЛАЛ

Халал сыпăкĕ

Вĕренсе çутăлма телей тупнă чăвашсене калам тата. Ас туса тăрăр! Пайсăр тăрса юлнă хăвăрăн мĕскĕн чăваш тăван халăхăра эсир пулăшса пурăнмалла; вĕсене ăçтан та пулин катаран пулăшу килĕ-ха тесе тăмалла мар. Ан манăр! Вĕсене вĕрентсе çутăлтарас ĕç пуринчен ытла сирĕн çинче пулмалла. Эсир вĕсен хушшинчен тухса çутăлнă çынсем. Вĕренӳлĕх пĕлсе тăракан пурлăха пуçтарса, эсир хăвăрăн тăван халăхăр патне таврăнăр, вара патшалăхра чăн лайăх этем мĕнле пулмалли çинчен вĕсене каласа ăнлантарăр; закон çинчен тата халăх хушшинче пулмалли тӳрĕлĕх çинчен вĕрентĕр. Çакăншăн тăрăшассине эсир хăвăр çине илмелле: эсир çав халăх хушшинчен тухнă çынсем. Тăван халăхăрăн çуклăхĕнчен, начарлăхĕнчен, вăл тĕттĕмре пурăннинчен ан вăтанăр: эсир вĕсен хушшинчен тухнă, ĕçлессе те вĕсемшĕн ĕçлемелле. Çапла вара эсир халăх вăйĕпе хăвăршăн пуçтарнă ăсăршăн вĕсене парăм тӳлерĕр пулать. Кĕçĕн тăванăрсем умĕнче эсир хăвăр парăмăра манманшăн халăх кăмăлĕ сире кирлĕ таран тавăрĕ. Ан манăр, çакна ас туса тăрăр! Эсир хăвăр халăхăрăн чĕлхине тирĕс тăмасан, халăх кăмăлне пĕтĕмпех хăвăр аллăрта тытса тăрăр.

Словарь ĕçĕ

Интернет уçлăхĕнче панă сыпăкпа тӳр килекен сыпăка «Духовное завещание чувашскому народу» вырăсла вариантра тупăр. Словарь ĕçĕнче панă сăмах майлашăвĕсене ăнланăр.

вĕренсе çутăлма телей тупнă —
пайсăр тăрса юлнă —
ăçтан та пулин катаран пулăшу килĕ —

вĕрентсе çутăлтарас ĕç —
вĕренӳлĕх пĕлсе тăракан пурлăха пуçтар —

чăн лайăх этем мĕнле пулмалли çинчен —
халăх хушшинче пулмалли тӳрĕлĕх çинчен —

ан вăтанăр —
парăм тӳлерĕр пулать —
халăхăрăн чĕлхине тирĕс тăмасан —

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Мĕн вăл халал? Халал сăмахăн синонимне тупăр?
2. Халала И.Я. Яковлев хăш халăха «панă»?
3. И.Я. Яковлев çырнă халал сыпăкĕ мĕн çинчен?
4. *«Пайсăр тăрса юлнă чăвашсем»* тени мĕне пĕлтерет?
5. Пайсăр тăрса юлнă чăвашсене камсен пулăшса пурăнмаллине палăртать чăваш халăхне çутта кăлараканĕ?
6. Вĕреннĕ чăвашсен вĕренмен чăвашсене мĕн каласа ăнлантармалла, мĕн вĕрентмелле?
7. Мĕншĕн И. Яковлев тăван халăхăн çуклăхĕнчен, начарлăхĕнчен, вăл тĕттĕмре пурăннинчен вăтанма хушмасть?
8. Вĕренме тӳр килнĕ чăвашсем хăйсен парăмне мĕнле майпа тӳлесе татма пултараççĕ-ши?
9. И.Я. Яковлев вĕренмен чăвашсене вĕреннĕ чăвашсен «кĕçĕн тăванĕсем» тесе палăртать. Мĕншĕн-ши?

Итлев-тăнлав

И.Я. Яковлев çырнă халал сыпăкне актер вуланине итлесе пăхăр. Актер мĕнле майпа пайсăр тăрса юлнă чăвашсене вĕренме тӳр килнĕ чăвашсене пулăшса пурăнмалли çинчен калакан автор шухăшне тĕрĕс палăртать?

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Халал сыпăкне илемлĕ те палăртуллă вулама вĕренĕр. Интонаципе тĕрĕс усă курса автор шухăшне тĕрĕс палăртăр.

Пултарулăх ĕçĕ

Вĕренме чĕнсе хăвăр юлташăрсем патне калăпăшĕпе пысăках мар чĕнӳ (обращение) çырăр. Чĕнĕве ят парăр.

Халăх ăс-хакăлĕ

1. Панă сăмахсенчен ваттисен сăмахĕ пуçтарăр.
Ăса, мула, ăс, тумасть, тăвать, мул.

2. Вĕренӳ çинчен калакан ваттисен сăмахĕсене аса илĕр.

ЧĔМПĔРТИ ЧĂВАШ ШКУЛĔ —
СИМБИРСКАЯ ЧУВАШСКАЯ ШКОЛА

Иван Юркин

Трубина Мархви

Константин Иванов

Тайăр Тимкки

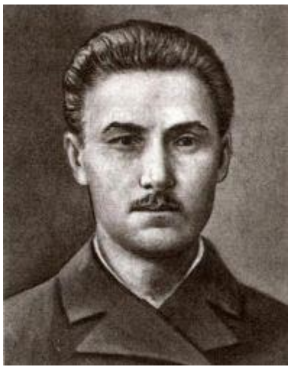
Никифор Охотников

Николай Шупуççынни

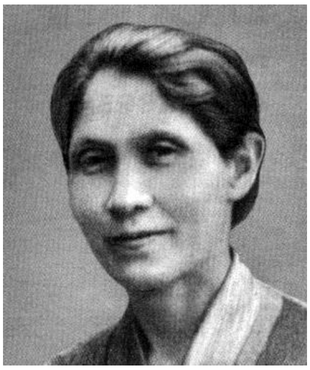
Ваçça Анисçи

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Сăн ўкерчĕксене тимлĕн пăхса тухăр. Мĕнле шухăшлатăр, çак çынсене мĕн пĕрлештерсе тăрать-ши?
2. Константин Иванов, Трубина Мархви çинчен эсир илтнĕ-и? Вĕсем вĕреннĕ шкула кам уçнă?
3. Иван Яковлев хăш Республикăра çуралса ўснĕ? Вăл çуралнă вырăна карта çинче тупăр.
4. Литература пултарулăхĕнче чăваш халăхне çутта кăлараканĕ ытларах хăш жанрта ĕçленĕ?
5. *«Ĕçлесе çисен çăкăр та тутлă, тăрансан пыл та йўçĕ»* текен шухăш Иван Яковлевăн хăш хайлавĕнчен?

ЧĂВАШ ХАЛĂХНЕ ПАНĂ ХАЛАЛ

Халал сыпăкĕ

Çемйĕре лайăх пăхса усрăр: çемье вăл халăх чаракĕ, патшалăх чаракĕ. Çемье пурнăçĕ тĕлĕшпе ваттисем каланă сăмаха чăваш халăхĕ ялан хытă

тытса тăнă. Çак пурлăха лайăх сыхласа пурăнăр. Çемьенĕн лăпкă пурнăçĕ пире пурнăç хыттинчен хӳтĕлесе тăрать. Килĕштерсе тĕреклĕ тăракан çемьешĕн катаран килекен пурнăç синкерĕсем хăрушă мар. Ӳтĕре ясарпа ан варлăр, ӳсĕртекен, астаракан япаларан шикленĕр. Çемйĕре сыхă усрасан, ачăрсене чипер упраса пурăнсан, килĕштерсе лăпкă ĕçлесе пурăнма хăвăр валли тĕреклĕ чарак лартса хурăр.

Словарь ĕçĕ

Интернет уçлăхĕнче панă сыпăкпа тӳр килекен сыпăка «Духовное завещание чувашскому народу» вырăсла вариантра тупăр. Словарь ĕçĕнче панă сăмах майлашăвĕсене ăнланăр.

халăх чаракĕ —
патшалăх чаракĕ —
ваттисем каланă сăмах —
пурнăç хыттинчен хӳтĕле —
тĕреклĕ тăракан çемье —
катаран килекен пурнăç синкерĕ —
хытă тытса тăнă —
сыхласа пурăнăр —
ӳсĕртекен, астаракан япаларан шиклен —
сыхă усра —
чипер упра —
килĕштерсе лăпкă ĕçлесе пурăн —
тĕреклĕ чарак лартса хур —

Хăвăра тĕрĕслĕр

Вуланă халал сыпăкĕн темине палăртăр.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. И.Я. Яковлев çырнă халал сыпăкĕ мĕн çинчен?
2. Чăваш халăхне çутта кăларакан̆ĕ çемьене мĕнпе танлаштарать?
3. Çемьене И. Яковлев мĕн тесе палăртать?
4. Çемьен лăпкă пурнăçĕ мĕнрен хӳтĕлесе тăрать?
5. *«Килĕштерсе тĕреклĕ тăракан çемьешĕн катаран килекен пурнăç синкерĕсем хăрушă мар»,* — тенине мĕнле ăнланатăр? Мĕншĕн килĕштерекен çемьешĕн пурнăç синкерĕсем хăруша мар?

Итлев-тăнлав

И.Я. Яковлев çырнă халал сыпăкне актер вуланине итлесе пăхăр. Актер мĕнле майпа çемьене сыхă усрасси çинчен калакан автор шухăшне тĕрĕс палăртать?

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Халал сыпăкне илемлĕ те палăртуллă вулама вĕренĕр. Интонаципе тĕрĕс усă курса автор шухăшне тĕрĕс палăртăр.

Пултарулăх ĕçĕ

«Çемйĕре сыхлăр» темăпа чĕнсе калăпăшĕпе пысăках мар шухăшлав (рассуждение) çырăр.

Ӳнер тата сăмах тĕнчи

Шупашкар хулинче И.Я. Яковлева халалласа лартнă палăксем пур. Вĕсен авторĕсем камсем? Çак палăксем Шупашкарăн хăш районĕнче вырнаçнă? Интернет уçлăхĕнче палăксем вырнаçнă районсене тупăр, каласа пама хатĕрленĕр.

Халăх ăс-хакăлĕ

Халалăн тĕп шухăшĕпе тӳр килекен ваттисен сăмахĕсене палăртăр:

1. Алăра ĕç пултăр, пуçра ăс пултăр.
2. Атте-аннерен хакли никам та çук çак тĕнчере.
3. Ĕç тăрантарать, кахал пăсать.
4. Çын шывсăр та, сывлăшсăр та пурăнаймасть.
5. Çынна ан тирке, хăвна та тиркемĕç.
6. Иван Иваншăн тăрăшать, Ванюшка — хăйшĕн.

ТĂВАН КИЛ — ЫЛТĂН СĂПКА —
РОДНОЙ ДОМ — ЗОЛОТАЯ КОЛЫБЕЛЬ

Васлей Давыдов-Анатри
(1917-2010)

Василий Иванович Давыдов-Анатри *— чăвашсен паллă сăвăçи, куçаруçă. Вăл Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Аслă Арапуç ялĕнче çуралнă. Республикăри хаçат шкулĕнче, И.Я. Яковлев ячĕллĕ Чăваш патшалăх педагогика училищинче вĕреннĕ. 1940-1941 çулсенче Хĕрлĕ Çарта хĕсметре тăнă. Унтан таврăнсан Первомайски районĕнчи «Коммунар» хаçат редакторĕнче, КПСС Чăваш обкомĕн инструкторĕнче, Чăваш АССР Министрсен Совечĕн Радиоинформаци комитечĕн тĕп редакторĕнче, кĕнеке издательствин редакторĕнче, писательсен союзĕн илемлĕ литература пропагандăлакан бюро пуçлăхĕнче ĕçленĕ.*

В.И. Давыдов-Анатри Раççей Федерацийĕн культура тава тивĕçлĕ ĕçченĕ, Чăваш халăх поэчĕ, халăхсен Туслăх орденĕн кавалерĕ. Вăл Шупашкар хулин хисеплĕ çынни.

Сăвăçăн пултарулăхĕ анлă, пысăк. Вăл сăвăсем, халапсем, поэмăсем çырнă. Чăваш композиторĕсем унăн сăввисемпе 500 юрă, юрăпа ташă сюитисем, ораторисемпе кантатăсем, опера çырнă. Çавăн пекех вăл Муса Джалиль, Шаукат Галиев, Махмуд Хусаин сăввисене чăвашла куçарнă.

В. И. Давыдов-Анатри 50 ытла кĕнеке авторĕ. Çыравçăн паллăрах хайлавĕсем: «Сăвăсем» (Стихи), «Сатин кĕпе» (Сатиновая рубашка), «Чеменпе Мерчен» (Чемень и Мерчень), «Асатте парни» (Подарок дедушки), «Юррăмсем –çунатăмсем» (Песни мои - крылья мои), «Сăввăмсем – чун парнисем» (Стихи от всей души).

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Василий Давыдов-Анатри литературăн хăш жанрĕсенче тухăçлă ĕçленĕ?
2. Унăн сăввисемпе чăваш композиторĕсем мĕнле хайлавсем çырнă?
3. Сăвăçăн паллăрах хайлавĕсене калăр.
4. Василий Давыдов-Анатри камăн хайлавĕсене чăвашла куçарнă?

САС ПАРАКАН ПУЛМАРĔ

Ял хушшине кĕтĕм те
Ачалăха шырарăм.
Сас паракан пулмарĕ, —
Çав териех хурлантăм.
Ах, ял-йышăм, ял-йышăм,
Мана манса кайрăн-шим?
Ах, ял-йышăм, ял-йышăм,
Эп кунти çын пулман-шим?

Кил хушшине кĕтĕм те,
Атте, сана шырарăм.
Сас паракан пулмарĕ,
Çав териех хурлантăм.
Ах, аттеçĕм-аттеçĕм,
Мана манса кайрăн-шим?
Ах, аттеçĕм-аттеçĕм,
Эп сан ачу пулман-шим?

Пӳрт алăкне уçрăм та,
Анне, сана шырарăм.
Сас паракан пулмарĕ,
Çав териех хурлантăм.
Ах, аннеçĕм-аннеçĕм,
Мана манса кайрăн-ши?
Ах, аннеçĕм-аннеçĕм,
Эп сан чуну пулман-шим?

Лупас айне кĕтĕм те,
Тур лашана шырарăм.
Сас паракан пулмарĕ, —
Çав териех хурлантăм.
Ах, тур лашам, тур лашам,
Мана манса кайрăн-ши?
Ах, тур лашам, тур лашам,
Эп выртмара пулман-шим?

Каç чаршавне карчĕ те,
Вăйă тĕлне шырарăм
Сас паракан пулмарĕ, —
Çав териех хурлантăм.
Ах, яш-кĕрĕм, яш-кĕрĕм,
Мана манса кайрăр-шим?
Ах, яш-кĕрĕм, яш-кĕрĕм,
Эп çамрăк çын пулман-шим?

Словарь ĕçĕ

лупас ай — поветь, навес
тур лаша — гнедая лошадь
каç чаршавĕ — ночная завеса
вăйă — игра, хоровод, игрище
яш-кĕрĕм — молодые люди

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Сăвăçă ачалăхне (ашшĕне, амăшне, тур лашана, çамрăклăхне) ăçта-ăçта шырать?
2. Унăн чунĕ мĕншĕн хурланать?
3. Мĕнле шутлатăр, В. Давыдов-Анатри «Сас паракан пулмарĕ» сăвва çамрăк чухне çырнă-и? Е ватăлсан çырнă-и?

Итлев-тăнлав

В. Давыдов-Анатри çырнă «Сас паракан пулмарĕ» сăвă сăмахĕсемпе В. Адюков композитор хывнă юрра итлесе пăхăр. Юрă сăмахĕсемпе кĕвви тӳр килет-и? Юрă мĕнле туйăм çуратрĕ?

Халăх ăс-хакăлĕ

Ваттисен сăмахĕсене вырăсла куçарăр е тӳр килекен вырăсла ваттисен сăмахĕсене тупăр:

1. Ватти вĕрентмесĕр çамрăка ăс кĕмест.
2. Аннесĕр кил-çурт ăшши çук.

Пултарулăх ĕçĕ

Панă ĕçсенчен пĕрне суйласа илĕр:

1. «Манăн анне — чи илемли» темăпа хайлав çырăр.
2. «Манăн атте — чи ĕçченни» темăпа хайлав çырăр.

ТӐВАН ЧӖЛХЕ — ЭС ЧИ ПАХИ — РОДНОЙ ЯЗЫК — ТЫ САМЫЙ ЦЕННЫЙ

Çеçпӗл Мишши
(1899 - 1922)

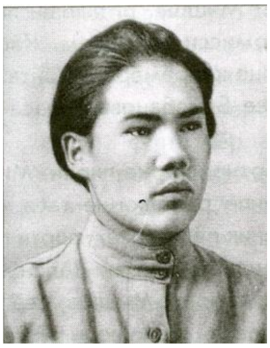

Çеçпӗл Мишши (Михаил Кузьмич Кузьмин) *— чӑваш литературин классикӗ, сӑвӑ ӑсталас реформаторӗ, прозӑçӑ, драматург, тӑлмач, патшалӑх тата пӗрлӗх ӗçченӗ. Вӑл 1899 çулхи чӳк уйӑхӗн 16-мӗшӗнче хальхи Канаш районӗнчи Касакасси Шӗкӗр (халӗ Çеçпӗл) ялӗнче çуралнӑ. Теччӗри учительсен семинарийӗнче вӗренсе тухнӑ. Чӑваш облаçӗн ревтрибунал ертӳçенче тата ӗç тӑвакан комитечӗн юстици пайӗн пуçлӑхӗнче ӗçленӗ. Элеке пула тӗрмене лекнӗ, юлташӗсем тӑрӑшнипе темиçе уйӑхран ирӗке тухнӑ. 1921 çулта сывлӑхне çирӗплетме Крыма тухса кайнӑ.*

Чӑваш литературин классикӗн пурнӑçӗ 1922 çулта Украинӑра татӑлнӑ.

Çеçпӗл Мишшин пултарулӑхӗ пысӑк. Вӑл поэзире кӑна мар, прозӑра та, драматургире те, публицистикӑра та анлӑ ӗçленӗ. Çавӑн пекех вӑл Т. Шевченко, М. Лермонтов, Л. Толстой хайлавӗсене чӑвашла куçарнӑ.

Сыравçӑн паллӑрах хайлавӗсем: «Хурçӑ шанчӑк» (Стальная вера), «Чӑваш ачине» (Чувашскому юноше), «Чӑваш чӗлхи» (Чувашский язык), «Чӑваш! Чӑваш!..» (Чуваш! Чуваш!), «Эпӗ вилсен…» (Как умру…), «Тинӗсе» (К морю), «Или! Или! Лима савахвани…» (Или! Или! Лима савахвани…) сӑвӑсем, «Чӑваш сӑмахӗ» (Чувашское слово), «Сӑвӑ çырассипе ударени правилисем» (Стихосложение и правила ударения) статьясем.

Литературӑпа культурӑри чи лайӑх хайлавсемшӗн 1990 çулччен Çеçпӗл Мишши премие парса чысланӑ. 1996 çултан пуçласа Çеçпӗл Мишши фончӗ Çеçпӗл Мишши ячӗллӗ премие кӑвар чӗреллӗ поэтӑн ӗçне малалла тӑсакансене пама пуçланӑ.

Хӑвӑра тӗрӗслӗр

1. Çеçпӗл Мишши çуралнӑ вырӑна Чӑваш Республикин картти çинче тупӑр.
2. Чӑваш сӑвӑçин пурнӑçӗ ӑçта татӑлнӑ?
3. Çеçпӗл Мишшин паллӑрах хайлавӗсене калӑр.
4. Çеçпӗл Мишши ячӗллӗ премие мӗнле ӗçсемшӗн параççӗ?

ЧӐВАШ ЧӖЛХИ

Лбов юлташа хисеплесе

Тӗнчене тасатрӗ ирӗк вут-кӑварӗ,
Çут тӗнче çуталчӗ, иртрӗ авалхи.
Тӗттӗмӗ тӗп пулчӗ, мӑшкӑл иртсе кайрӗ —
Тин ирӗке тухрӑн, тӗп чӑваш чӗлхи!

Миçе ӗмӗр витӗр асаппа тухмарӑн,
Миçӗ çичӗ ютӑн мӑшкӑлӗ пулса…

Çапах паттăр юлтăн, вăйна çухатмарăн,
Халь те пулин çивĕч, кăвартан таса.

Йывăр асапран та, тимĕр сăнчăртан та
Эсĕ парăнмасăр хăтăлтăн пулсан, —
Пулас пурнăçра та çивĕчпе хăватлăх
Ют чĕлхесенчен те кая пулмĕ сан.

Кăмăллă çĕр-шывăн кăмăллă чĕлхиçĕм!
Иртнĕ хурлăхушăн çитĕ ырлăху:
Хĕрлĕ хĕрнĕ хурçă, çунтаракан çиçĕм,
Вĕри вутлă çулăм эсĕ пулăн ху.

Аслă Атăл урлă, Атăл шывĕ майĕ,
Вăрман витĕр кайĕ мухтавлă яту;
Кĕсле кĕвви саслă янраттарса кайĕ,
Уйăхăн-хĕвелĕн çунĕ хăвату.

Атăл хумĕсенĕн шавланисене те,
Хăвна та ўстернĕ ват Шупашкара,
Ирĕклĕ çĕршывăн ырă ирĕкне те
Юрă хывса мухтăн асăнса вара.

Сана шанаканĕ, çакна çыраканĕ
Çĕр айĕнче выртĕ тăлăххăн ун чух,
Хăй çиййĕнчи çĕрĕ ăна пусса анĕ,
Сан чапна курмашкăн тăма пулас çук.

Ун çинче чăвашăн чĕлхи чапĕ пулĕ,
Тăпри çинче янрĕ ирĕклĕх юрри, –
Вара вилнĕскерĕ канлĕ-канлĕ выртĕ,
Канлĕ, çăмăл пулĕ çиййĕнчи тăпри.

Словарь ĕçĕ

тĕнчене тасат — очистить мир
ирĕк вут-кăварĕ — пламя свободы
мăшкăл иртсе кайрĕ — прошли обиды, оскорбления
ирĕке тух — освободиться
ĕмĕр витĕр — сквозь века
çичĕ ют — чужой
çивĕч — острый
кăвартан таса — чище огня
тăлăххăн — сиротливо
хăватлăх — сила, мощь
тимĕр сăнчăр — железные оковы
ют чĕлхе — чужой (не родной) язык
иртнĕ хурлăхушăн — за прошедшее горе
хĕрлĕ хĕрнĕ хурçă — накаленная сталь
çунтаракан çиçĕм — сверкающая молния
вĕри вутлă çулăм — огненная пламя
кĕсле кĕвви саслă — звон гуслей
сана шанаканĕ — тот, кто верит тебе
янрĕ ирĕклĕх юрри — зазвучит свободы песнь
канлĕ-канлĕ выртĕ — будет лежать спокойно

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Сăвă мĕн çинчен?
2. Çеçпĕл Мишши чăваш чĕлхине мĕнле майпа «ирĕке тухрăн» тесе палăртать?
3. Пулас пурнăçра чăваш чĕлхин çивĕчлĕхĕпе хăватлăхĕ мĕнлерех пулмалла? Мĕншĕн? Сăвă йĕркисемпе хуравлăр.
4. Чăваш чĕлхин мухтавлă ячĕ ăçта çити çитмелле?
5. *«Кăмăллă çĕр-шывăн кăмăллă чĕлхисĕм! Иртнĕ хурлăхушăн çитĕ ырлăху»*, — сăвă йĕркисене мĕнле ăнланатăр? Мĕнле иртнĕ хурлăх çинчен çырать-ши сăвăçă?
6. Автор мĕншĕн хăйĕн пирки *«канлĕ-канлĕ выртĕ»*, — тесе çырать? Чăваш чĕлхин мĕнле пуласлăхне шанать автор?
7. Сăввăн тĕп шухăшне кăтартакан йĕркесене вуласа парăр.
8. П. Хусанкай куçарнă сăвă сыпăкне вулăр. Чăваш чĕлхин вăйне литературăри мĕнле мелсемпе палăртнă куçаруçă?

Чувашский язык

По широкой Волге, по волнам-бурунам.
По лесам, долинам ты, язык родной,
Зазвенишь, подобно гуслям златострунным,
Заиграешь разом солнцем и луной.

Ты прославишь в песнях край наш обновленный,
Светлую свободу сердцем возлюбя.
Ты прославишь Волги плеск неугомонный,
Шубашкар, что нежно вынянчил тебя.

Перевод Петра Хузангая

Хăвăра тĕрĕслĕр

Пăнчăсем вырăнĕнче мĕнле ăнлав пытаннă-ши?

… — образ, выражающий смысл какого-либо явления в предметной форме.
… — сут çанталăк е япала сăнарĕ урлă, этем пурнăçĕн, ĕçĕ-хĕлĕн е шухăшĕн паллине сăнлакан нумай пĕлтерĕшлĕ куçăмлă ăнлав.

Итлев-тăнлав

Çеçпĕл Мишши çырнă «Чăваш чĕлхи» сăвва актер вуланине итлесе пăхăр. Актер «анне чĕлхи чи хăватли» текен сăвăç шухăшне тĕрĕс палăртма пултарчĕ-и? Мĕнле майпа?

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Сăвва илемлĕ те палăртуллă вулама вĕренĕр. Интонаципе тĕрĕс усă курса автор шухăшне тĕрĕс палăртăр.

Эпитет — художественно-образное определение, подчеркивающее наиболее существенный в данном контексте признак предмета или явления.

Олицетворение — изображение неодушевленных предметов как одушевленных, при котором они наделяются свойствами живых существ: даром речи, способностью мыслить и чувствовать.

Эпитет — пĕр-пĕр япалана е пулăма хитрелетсе сăнлакан унăн хăйне евĕр уйрăмлăхне кăтартакан палăрту сăмахĕ.

Сăпатлантару — япаласемпе çут çанталăк пулăмĕсене чĕрĕ чунлă туса сăнлани.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Çеçпĕл Мишши сырнă «Чăваш чĕлхи» сăвăри эпитетсене тата сăпатлантарусене (олицотворения) тупăр. Мĕнле шутлатăр, автор вĕсене мĕнле тĕллевпе усă курнă-ши?
2. Сăвăри «çичĕ ют», «тĕттĕм» мĕне символлаççĕ-ши? Вĕсен синонимĕсене тупăр.

Халăх ăс-хакăлĕ

Икĕ юпари сăмах майлашĕвĕсене çыхăнтарса ваттисен сăмахĕсем йĕркелĕр:

1. Ăсли ăслаcа иличчен …	а) сăмах вĕçерĕнет – тыттармасть.
2. Ырă калаçнă çĕре çу тумлать, …	ă) ухмаххи персе янă тет.
3. Сăмах …	б) ылтăнпа пĕр.
4. Ырă хыпар – ырхан лаша çинче, …	в) усал калаçнă çĕре юн тумлать.
5. Ут вĕçерĕнет – тыттарать, …	г) усал хыпар – урхамах çинче.

Митта Ваçлейĕ
(1908-1957)

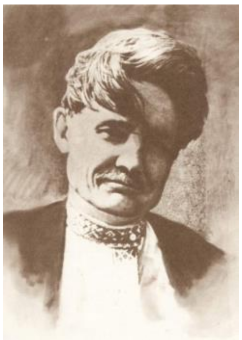

Митта Ваçлейĕ (Василий Егорович Митта) *— чăваш сăвăçи, çыравçи, очеркисчĕ, тăлмачă. Вăл Патăрьел районĕнчи Аслă Арапуç (Первомайски) ялĕнче çуралса ÿснĕ. Аслă Арапуçĕнчи шкулта, Республикăри хаçат шкулĕнче, Чĕмпĕрти педагогика техникумĕнче вĕреннĕ. Патăрьел район хаçатĕнче, Çĕмĕрле районĕнчи Хутар шкулĕнче, Чăвашрадио комитетра, Чăваш кĕнеке издательствинче, «Тăван Атăл» журналта ĕçленĕ. 1937 çулта ăна репрессиленĕ. Таса ятне 1956 çулта тавăрнă.*

Çыравçăн пултарулăхĕ анлă, пысăк. Вăл сăвăсем, поэмăсем, очерксем, статьясем çырнă. Çавăн пекех вăл А.С. Пушкинăн «Борис Годунов», «Песнь о вещем Олеге» трагедисене, М. Горькин «Фома Гордеев» романне, С. Есенин, Н. Островский, М. Джалиль, Г. Гейне, Л. Кассиль тата ытти çыравçăсен хайлавĕсене чăвашла куçарнă.

Сăвăçăн паллăрах хайлавĕсем: «Пит маттур-çке Иванов бульварĕ...» (Бульвар Иванова), «Тăван чĕлхем! Таса хĕлхем…» (Родной язык), «И мĕн пуян...» (Чем будешь богат), «Çĕр-шывăм, çĕр-шывăм, мĕн кирлĕ сана» (Родина) сăвăсем, «Тайăр» (Таэр) сăвă ярăмĕ.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Митта Ваçлейĕ ăста çуралнă? Вăл çуралнă вырăна Чăваш Республикин картти çинче тупăр.
2. Чăваш сăвăçин пултарулăхĕ нумай енлĕ пулнине тĕслĕхсемпе çирĕплетĕр.
3. Сăвăçă камăн хайлавĕсене чăвашла куçарнă?
4. 1937 çулта Митта Ваçлейне айăпсăрах тĕрмене хупса лартнă. Унăн таса ятне хăçан тавăрнă-ши?

ТĂВАН ЧĔЛХЕМ! ТАСА ХĔЛХЕМ…

«Тайăр» сăвă ярăмĕнчен

Тăван чĕлхем! Таса хĕлхем
Парсам пăлхавлă чунăма.
Пар чăнлăх, савăнăç, илем,
Пар ирĕк — çутăрах çунма.

Ĕшеннисемшĕн çул çинче
Эс — шанчăк çăлтăрĕ ялан.
Тискер тăманлă каçсенче
Йыхравлă чан пек янăран.

Çунат паратăн çамрăка,
Ватта чун канăçĕ кӳрен.
Сӳнсе кĕлленнĕ кăмрăка
Вут кайăк сывлăшĕ кĕртен.

Хыпса çунан çĕр-шывăма,
Чĕлхем, сипетлĕ çумăр яр.
Хĕвел хĕм панă сывлăма
Мана та пĕр тумлам сыптар.

Сĕткенӳпе шăваранса
Шаланкă евĕр çĕкленем.
Çӳлте çуйхавлăн ярăнса
Этемшĕн савăнăç чĕнем.

Словарь ĕçĕ

таса хĕлхем — светлая искра
пăлхавлă чунăм — неспокойная душа
чăнлăх — истина, правда
ирĕк — свобода
çутăрах çун — гори ярче
ĕшеннисем — уставшие
шанчăк çăлтăрĕ — звезда надежды
чун канăçĕ кӳр — приносишь спокойствие души
йыхравлă чан — зовущий колокол
сӳнсе кĕлленнĕ кăмрăк — истлевшие угли
вут кайăк — птица феникс
хыпса çун — возгораться
сипетлĕ çумăр — благодатный дождь
сывлăм — роса
пĕр тумлам — капля
шаланкă евĕр — как коршун (канюк)
çуйхавлăн ярăнса — парить с пронзительным криком

Хăвăра тĕрĕслĕр

Сăввăн темине палăртăр.

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Сăввăн партитурине тăвăр, пăхмасăр калама вĕренĕр.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Сăвăç хăйĕн тăван чĕлхинчен мĕн-мĕн пама ыйтать?
2. Çул çинче ĕшеннĕ çынсемшĕн тăван чĕлхе мĕн пулса тăрать?
3. Çамрăксемпе ватăсене тăван чĕлхе мĕн парать?
4. «Çунакан» çĕр-шыва сăвăç мĕн яма ыйтать?
5. Тăван чĕлхе «сĕткенне» илсе сăвăç мĕн тăвасшăн?

Пултарулăх ĕçĕ

1. Интернет уçлăхĕнче вут кайăк (феникс) çинчен вуласа пĕлĕр. Мĕнле енсемпе палăрса тăрать вăл?
2. Çеçпĕл Мишши çырнă «Хурçă шанчăк» сăввине вуласа тухăр. Сăвăри *«Вут кайăклăн вĕçĕр, ан юлăр,*
   Ан юлăр кун-çул уттинчен», — тесе камсене чĕнсе калать Çеçпĕл Мишши?

Сравнение — сопоставление двух предметов или явлений с целью прояснить один из них при помощи другого.

Танлаштару — пĕр япалана е пулăма тепĕр япалапа е пулăмпа çывхартса сăнара ăнлантарса кăтартни; ытларах кунта *пек, евĕрлĕ, майлă* сăмахсемпе усă кураççĕ.

Культурăсен çыхăнăвĕ

Митта Васлейĕн «Тăван чĕлхем! Таса хĕлхем» сăввине Габдула Тукайăн «Тăван чĕлхе» сăввипе танлаштарăр, пĕр пеклĕхпе уйрăмлăхсем тупса палăртăр.

Родной язык

Родной язык — святой язык, отца и матери язык,
Как ты прекрасен! Целый мир в твоем богатстве я постиг!
Качая колыбель, тебя мне в песне открывала мать,
А сказки бабушки потом я научился понимать.

Родной язык, родной язык, с тобою смело шел я вдаль,
Ты радость возвышал мою, ты просветлял мою печаль.
Родной язык, с тобой вдвоем я в первый раз молил творца:
— О боже, мать прости, прости меня, прости отца.

Г. Тукай

Халăх ăс-хакăлĕ

Ваттисен сăмахĕсен пуçламăш пайне тупăр.

1. …, виçĕ чĕлхе — виçĕ ăс.
2. …, çывăхра пурăн.
3. … — пурнăçла.
4. … усал калаçнă çĕре юн тумлать
5. … сăмах вĕçерĕнет – тыттармасть.

ЧĂВАШ ХАЛĂХ ПУЛТАРУЛĂХĔ, ЙĂЛИ-ЙĔРКИ — ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ ЧУВАШСКОГО НАРОДА

Михаил Фёдоров
(1848 – 1904)

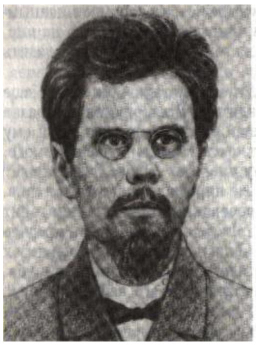

Михаил Фёдорович Фёдоров *— пултаруллă вĕрентÿçĕ, чăваш этнографĕ, çыравçи. Вăл хальхи Чăваш Республикин Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Хурапха ялĕнче çуралнă. Ялти вăтам шкулта, Шĕнерпуçĕнчи икĕ класлă шкулта, Самарти учительсем хатĕрлекен семинарире, Хусанти учительсем хатĕрлекен семинари çумĕнче икĕ тата виçĕ класлă хула училищисем валли учительсем хатĕрлекен курсра вĕреннĕ. Кун хыççăн Шĕнерпуçĕнчи шкулта, Шупашкарти виçĕ класлă училищĕре, Царевококшайскри (Йошкар-Ола) икĕ класлă шкулта вăй хунă. Ĕçленĕ хушăра И.Я. Яковлевпа тачă çыхăну тытнă.*

Михаил Фёдоров пултарулăхĕ анлă, пысăк. Вăл «Арçури» поэмăсăр пуçне чăваш халăх сăмахлăхне, историне тĕпченĕ, аваллăх халапĕсем, калавсем, сăвăсем çырнă, вырăс поэзине чăвашла куçарнă. «Арçури» поэма XIX ĕмĕр вĕçĕнче ал çыру вĕççĕн халăхра сарăлнă. Малтанхи хут поэма 1908 çулта И.Я. Яковлев хатĕрленĕ «Чăваш халапĕсем» кĕнекере пичетленнĕ. Чăваш литературинче «Арçури» поэмăн вырăнĕ пысăк. Çак поэма К.В. Иванова «Тимĕр тылă», «Тăлăх арăм» балладăсем, «Икĕ хĕр» юмах çырма хавхалантарнă.

Çыравçăн паллăрах хайлавĕсем: «Хурапха» (Итяково), «Туппай юмçă» (Юмзя Туппай), «Чиртен сыватни» (Способы лечения болезней) этнографиллĕ очерксем.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Михаил Фёдоров литературăн хăш жанрĕсемпе тухăçлă ĕçленĕ?
2. Чăваш литературин ылтăн çÿпçине унăн хăш хайлавĕ кĕрсе юлнă?
3. М.Ф. Федоровăн «Арçури» поэми К.В. Иванова мĕнле хайлавсем çырма хавхалантарнă?
4. «Арçури» поэма малтанхи хут хăш кĕнекере пичетленсе тухнă?

АРÇУРИ
Поэма сыпăкĕ

Хĕвел ансан Хĕветĕр
(Эсир ăна пĕлетĕр)
Хĕвне çăкăр чикрĕ те,
Лаша кÿлсе ларчĕ те
Тухрĕ кайрĕ вăрмана
Хăрăк турат пуçтарма…

Хура утпа иксĕмĕр
Çырма хĕрне çитрĕмĕр.
Йĕп чиксе те куç курмасть.
Те арçури, те шуйттан,
Те ыр-усал, те вăр-хурах,
Те çул маяк, тем амак?
Чун шикленет, ăш вăркать,
Пуç тÿпинчен сĕрĕм тухать.

Шĕвик! Шăхăрать çын пекех,
Мăкăл-мăкăл юмахлать,
Шăтăр-шатăр тутарать;
Юмах ярать, юптарать,

Йăнăш çулпа чуптарать,
Чике тăршшĕ ларттарать.

Акă ĕнтĕ, пăх ĕнтĕ:
Çаврасил пек çавăрса,
Çĕмĕртсене çĕмĕрсе,
Сикрĕ тухрĕ çырмаран,
Пĕкке хуçрĕ çурмаран, —
Ват çын пекех шур сухаллă,
Качака пек майракаллă,
Ури вăрăм, куçĕ чармак,
Урхас Кушкă вăрманĕнче
Урлă-пирлĕ уткалать,
Урнă йыт пек тулашать:
Вĕрет, сурать, пусмăрлать,
Кăтăкласа вĕлерет.
Лаша кӳлсе ларать те,
Тутар ямшăк пулать те
Çĕр çĕмĕрсе чуптарать,
Çĕр чĕтретсе кăшкăрать…

Ах, Турă, çырлах, Турă, ан пăрах,
Ху этемне ху упрах!
Пире пăхан Пихампар,
Ху йыттуна хăвах чар.
Çултах вилес пулĕ-и-ха,
Киле çитсе ӳкесчĕ,
Ыр вилĕмпе вилесчĕ,
Йӳтичченех пурнасчĕ,
Тӳшек çинче вилесчĕ.

Ыр вилĕмпе вилсессĕн —
Кушак çури мар тесе,
Хуллен-хуллен, ерипе
Авалхи çынсен йăлипе
Тирпейлесе пытарĕç…

Арман патне çитсессĕн
Аран юлчĕ арçури.
Тарăн вара çитсессĕн
Таркăн салтак пулчĕ кайрĕ,
Виснер хĕрне çитсессĕн,
Вилнĕ карчăк пулчĕ выртрĕ,
Çурма çула çитсессĕн,
Çурхи сурăх пулчĕ кайрĕ.
Хайхи-майхи арçури
Кайран кая юлчĕ те,
Анчăк çури пулчĕ те,
Арман патне çитсессĕн,
Арман айне кĕрех кайрĕ.

Мĕнрен пулнă арçури
Ял хыçĕнчи çырмари?
Асаттесем ас тăваççĕ:
Арçынтанах пулнă, тет,
Энтри ятлă çынтан, тет.

Якур пичче çулпала
Пушкăрт лаши кӳлнĕ те,
Те çуркунне, те çулла
Яртлаттарса чуптарнă.
Каç пулттипе сиккипе
Ыраш пусси хĕррипе
Çавра çил пек пынă чух
Пĕр ăстарик вăрманта
Чĕлĕм чĕртме тапратнă;
Куç витĕрех мар пирки,
Пыран ута курмасăр,
Йытă вилĕмĕпе вилнĕ, тет.

Словарь ĕçĕ

юмахла — разговаривать
çавра сил — ураган
çĕмĕртсене çĕмĕрсе — ломая черемухи
çурмаран — напополам
куçĕ чармак — глаза вытаращены
урнă йытă — бешеная собака
пусмăрла — насиловать
çĕр çĕмĕрсе — сотрясая землю
кăтăкласа вĕлер — защекочет до смерти
çĕр чĕтретсе — кричит во весь голос
турă, çырлах — господи, помилуй
упра — хранить
пихампар — название духа, наделяющего людей добрыми качествами
таркăн салтак — беглый солдат
анчăк çури — щенок
çурма çул — половина дороги
хайхи-майхи — тот самый

сиккипе — галопом
чĕлĕм чĕрт — прикуривать
яртлаттарса — 1. свободно; 2. легко

каç пулттипе — вечером, после захода солнца
куç витĕрех мар — плохое зрение

Итлев-тăнлав

М. Федоровăн «Арçури» поэма сыпăкне актер вуланине итлесе пăхăр. Актер мĕнле майпа арçури сăнарне тĕрĕс палăртма пултарчĕ?

Поэма — крупное стихотворное произведение с сюжетно-повествовательной организацией.

Баллада — один из видов лиро-эпической поэзии; повествовательная песня с драматическим развитием сюжета, основой которого являются необычный случай.

Поэма — калуллă е лирикăллă, анлă сюжетлă сăвăласа çырнă пысăк хайлав.

Уйланăш (баллада) — çыравçă сюжета истори событийĕпе, харпăр хăй инкек-синкекĕпе, фантастка пулăмĕпе çыхăнуллăн йĕркеленĕ май, персонажсене лирикăпа эмоции тĕлĕшĕнчен хак парать; унăн никĕсĕнче — уçă тата вăрттăн диалогсем.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Хĕветĕр каçа хирĕç вăрмана мĕн тума «тухса кайрĕ»?
2. Çырма хĕрне çитсессĕн Хĕветĕр мĕн курать?
3. Арçури мĕн пек? Тупса вулăр.
4. Ĕçсем хăш вăрманта пулса иреççĕ?
5. Тĕп сăнар мĕн çинчен ĕмĕтленет?
6. Арçури ăçта çухалать?
7. Арçури мĕнрен пулнă тесе ăнлантарать автор?
8. Арçури мĕнле майпа пулнă? Çав вырăна тупса вулăр.
9. *«Йытă вилĕмĕпе вилнĕ»,* — тени мĕне пĕлтерет? Автор ăстарике мĕншĕн «йытă вилĕмĕпе вилнĕ» тесе çырать?

Хăвăра тĕрĕслĕр

Ăнлава малалла тăсăр.

Сравнение – это ... .
Танлаштару тесе … .

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Михаил Фёдоров çырнă «Арçури» поэмăри танлаштарусене тупăр. Мĕнле шутлатăр, автор вĕсене мĕнле тĕллевпе усă курнă-ши?
2. *«Кашкăртан хăраса вăрмана ан кай»,* — тенине мĕнле ăнланатăр? Каларăша вырăсла куçарăр. Хĕветĕре мĕншĕн арçури тĕрлĕ сăнарсем пулса курăнать? Ăнлантарăр.

Культурăсен çыхăнăвĕ

М. Фёдоровăн «Арçури» поэма сыпăкне А. Пушкинăн «Бесы» поэма сыпăкĕпе танлаштарăр, пĕр пеклĕхпе уйрăмлăхсем тупса палăртăр.

Бесы

Хоть убей, следа не видно;
Сбились мы. Что делать нам!
В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам.
Посмотри: вон, вон играет,
Дует, плюёт на меня;
Вот – теперь в овраг толкает
Одичалого коня;

Там верстою небывалой
Он торчал передо мной;
Там сверкнул он искрой малой
И пропал во тьме пустой»…
Кони стали… «Что там в поле?» -
«Кто их знает? пень иль волк?

А.Пушкин

Никифор Охотников
(1860 – 1992)

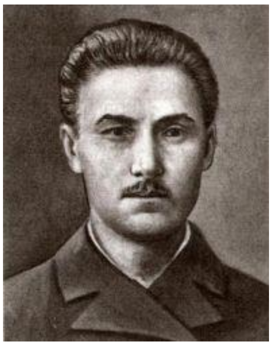

Никифор Михайлович Охотников *— чăваш çыравçи, этнографĕ, просветителĕ, математик. Вăл хальхи Тутар Республикине кĕрекен Чистай районĕнчи Чăваш Шупашкарĕ ялĕнче хресчен кил-йышĕнче çуралнă. Ялти шкулта, Чĕмпĕр чăваш шкулĕнче вĕреннĕ, И.Я. Яковлевăн вĕренекенĕ пулнă. И.Н. Ульянов пулăшнипе гимназире вĕренсе тухнă, Хусан университечĕн физикăпа математика факультетне вĕренме кĕнĕ. Университета вĕренсе пĕтерме тӳр килмен, юлашки курсра ӳпке чирĕпе чирлесе вилнĕ. Чĕмпĕр чăваш шкулĕнче пулас учительсене математика вĕрентнĕ. Вăл пĕтĕм тĕнчери астрономсемпе математиксен конгресĕнче çĕнтернĕ, ылтăн медаль илме тивĕçнĕ.*

Никифор Охотников тавракурăмĕ питĕ анлă пулнă. Вăл математикăпа кăна мар, историпе, чăваш этнографипе, чăваш фольклорĕпе кăткăсланнă.

Унăн паллăрах ĕçĕсем: «Мана пăхса ӳстерни» (Записки чувашина о своем воспитании), «Чăвашсене хутла вĕрентни» (Грамота среди чувашей), «Атăлçи чăвашĕсем» (Приволжские чуваши).

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Никифор Охотников ăçта çуралнă? Вăл çуралнă вырăна карта çинче тупăр.
2. Чĕмпĕрти чăваш шкулне кам уçнă? Н. Охотниковсăр пуçне çак шкулта чăваш çыравçисенчен хăшĕсем вĕреннĕ?
3. Хусан университетне вĕренме кĕме Н. Охотникова кам пулăшнă?
4. Никифор Охотниковăн тавракурăмĕ нумай енлĕ пулнине тĕслĕхсемпе çирĕплетĕр.
5. Мĕнле ĕçшĕн Никифор Охотников ылтăн медаль илме тивĕç пулнă?
6. Никифор Охотниковăн паллăрах ĕçĕсене каласа тухăр.

СĔТЕЛ ХУШШИНЧЕ
Очерк сыпăкĕ

Каçхи апата эпир кӗл тумасăрах ларатпăр. Никам та сăх сăхмасть. Эпир хамăр ăшăмăрта çапла калатпăр: «Турă, ан пăрах». Ларасса эпир икӗ сӗтелпе ларатпăр. Пысăк сӗтелӗ тавра — арçынсем, пӗчӗкки тавра — хӗрарăмсем.

Сӗтел тавра çак йӗркепе ларатпăр. Кил-йыш пуçӗ, асатте, тенкел çине ларать. Эпир вара сак тăрăх вырнаçса тухатпăр. Аттепе юнашар эпӗ, чи кӗçӗнни, ларатăп. Унтан — пичче, малалла тарçăсемпе ют çынсем (апат тӗлне пулсан). Чăвашсен йăла пур: апат çинӗ чух килсе кӗнӗ çынна сӗтел хушшине лартмаллах. Çынсен çиесси килмесен те астивсе пăхмаллах. Астивсе пăхнă хыççăн вăл аяккарахри сак çине кайса ларать. Кил хуçине те, хуçа арăмне те вăл нихăçан та алă памасть. Алă парасси-тытасси чăваш йăли мар.

Сӗтел хушшинче ларса тухсан атте çăкăр касать. Çăкăр сăмсине вăл хăй валли хăварать. Сăмси хыççăнхи, ташă чӗлли, мана тивет, иккӗмӗшӗ — пиччене. Малалли — ытти çынсене. Хăш чухне эпӗ çăкăр сăмсине ыйтса пăхатăп та — мана памаççӗ. «Юрамасть, арăмун сăмси пысăк пулӗ», — теççӗ.

Малтан пире йывăç чарапа купăста яшки е кӗрпе яшки антарса параççӗ, ашне памаççӗ-ха. Çав яшканах тепӗр чарапа антарса ашӗпе пӗрле çитереççӗ.

Апат вăхăтӗнче калаçма та, кулма та юрамасть. Хăш чухне эпир кăнтăрла пулнă тӗрлӗ кăсăклă мыскарана аса илсе ирӗксӗрех кулма пуçлатпăр. Вара аттепе асатте пире хытă вăрçса тăкаççӗ. «Мӗн шăл йӗрсе ларатăр сӗтел хушшинче?» — теççӗ. Хăш чухне çамкаран кашăк лекни те пулать.

Словарь ӗçӗ

кӗл ту — молиться
тенкел — скамейка
икӗ сӗтелпе — в два стола, два приёма
сак — лавка вдоль стены
тарçă — слуга
апат тӗлне пулсан — если пришли во время еды
астив — попробуй, пробуй
çăкăр сăмси — горбушка
аш-какай — мясо
чара — чашка, блюдо
вăрçса тăк — отругай
кăсăклă мыскара — интересный случай
шăл йӗр — 1. скалить зубы; 2. смеяться

Ыйтусемпе ӗçсем:

1. Очерк сыпăкӗ мӗн çинчен?
2. Апат çиме ларас умӗн чăвашсем мӗн тунă?
3. Апат сӗтелӗ тавра чăвашсем мӗнле йӗркепе ларса тухнă?
4. Чăвашсем апат çинӗ чух килсе кӗнӗ çынна хăйсен йăлипе мӗн тунă? Çак йăла халӗ упранса юлнă-и?
5. Çăкăр татăкӗсене (чӗллисене) еплерех йӗркепе валеçнӗ-ши?
6. Апат вăхăтӗнче мӗнле пулмалла?
7. Йӗркене пăсакансене мӗн «лекме» пултарнă?
8. Паянхи кун апат хушшинче мӗнлерех лараççӗ-ши? Очеркра çырса кăтартнă пек йӗрке паян сыхланса юлнă-и?

9. Н.Охотников çырнă очеркра мĕнле пуян та паха материал упранать?

Пултарулăх ĕçĕ

Хăвăр килĕрте сĕтел хушшинче мĕнлерех йĕркепе ларни çинчен пысăках мар очерк çырăр. Очерка ят парăр.

Халăх ăс-хакăлĕ

Очерк сыпăкĕн тĕп шухăшĕпе тӳр килекен ваттисен сăмахĕсене палăртăр:

1. Сĕтел хушшине ыттисенчен маларах ларма ан васка.
2. Кушак çук çĕрте шăши те патша.
3. Паттăрсем çапăçура çуралаççĕ.
4. Апат çинĕ чух ан калаç.
5. Пуртти пулсан аври тупăнать.
6. Аслисемпе сывлăх суннă чухне аллуна малтан ан тăс, тăхта.

Николай Никольский
(1878 – 1961)

Николай Васильевич Никольский *— «Хыпар» хаçата никĕслекенĕ, чăваш чĕлхи тĕпчевçи, чăваш этнографĕ, истори ăслăхĕсен тухтăрĕ, профессор. Вăл хальхи Чăваш Республикин Муркаш районĕнчи Купăрля ялĕнче хресчен çемйинче çуралнă. Шăматри земство училищине пĕтернĕ хыççăн, ашшĕ хистенипе, Шупашкарти тĕн училищинче вĕреннĕ. Унтан Хусанти тĕн академинче пĕлӳ пухнă. Вĕреннĕ вăхăтра вăл историпе, этнографипе кăсăкланма тытăннă, ялсене тухса çӳренĕ. Библиотекăра, архивра ларса историпе, этнографипе, фольклорпа нумай материал пухнă. Вĕренсе тухнă хыççăн Хусанти тĕн академийĕ çумĕнчи миссионерсен курсĕнче вĕрентнĕ, Хусанти учительсем хатĕрлекен семинарире преподавательте, библиотекарьте вăй хунă, «Хыпар» хаçатăн редактор-издателĕ пулса ĕçленĕ.*

Педагогикăра, куçарупа издательство, общество ĕçĕнче тăрăшнă пулсан та Н. Никольский хăйĕн тĕп тивĕçне наукăра курнă: XVIII ĕмĕрти чăваш çырулăхĕн палăкĕсене тĕпченĕ, лексикографи ыйтăвĕсемпе ĕçленĕ.

Н. В. Никольский — чăвашра профессор ятне тивĕçнĕ пĕрремĕш çын.

Тĕпчевçĕн чи паллă кĕнекисем: «Чăваш чĕлхи грамматикин конспекчĕ» (Конспект по грамматике чувашского языка), «Вырăсла-чăвашла словарь» (Русско-чувашский словарь).

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Кам вăл Николай Никольский?
2. Вăл ăçта çуралнă? Вăл çуралнă вырăна Чăваш Республикин картти çинче тупăр.
3. Пулас тĕпчевçĕ ăçта-ăçта пĕлӳ пухнă?
4. «Хыпар» хаçатăн малтанхи номерĕ хăçан тата хăш хулара тухнă?

ЧӐВАШ ХАРАКТЕРӖ

Очерк сыпӑкӗ

Пуҫарулӑх — чӑваш характерӗнчи чи паллӑ уйрӑмлӑхсенчен пӗри. Хыт кукарлӑх мар, пуясшӑн ҫунни мар, хытса пурӑнни мар. Чӑваш, никама та пӑхӑнас марччӗ тесе, перекетлӗ пулма тӑрӑшать.

Чӑваш ҫынни хӑй нумай хушӑ вӑй хурса ӗҫленине ахаль салатса пӗтересшӗн мар, унпа ӑслӑн-тӗплӗн усӑ курасшӑн, тирпейлӗ пурӑнасшӑн. Чӑваш вӑхӑта ахаль сая ярасшӑн мар. «Ахаль лариччен кӗрӗк аркине те пулин йӑвала», — теҫҫӗ чӑваш ваттисем.

Словарь ӗҫӗ

пуҫарулӑх — инициатива, активность

хыт кукарлӑх — жадность

ӑслӑн-тӗплӗн усӑ курасшӑн — стремится использовать с умом

Хӑвӑра тӗрӗслӗр

Пӑнчӑсем вырӑнӗнче мӗнле ӑнлав пытаннӑ-ши?

… — малый эпический жанр. В его основе лежат реальные факты.

… — эпика литературин пӗчӗк формин тӗсӗ. Вӑл чӑн пулӑмсене тӗпе хурать, чӑн ҫынсене сӑнласа парать.

ЧӐВАШ ХӖРАРӐМӖ

Очерк сыпӑкӗ

Чӑваш хӑйӗн арӑмӗпе ҫемйине юратса пурӑнать. Вӑл хӑйӗн арӑмне питӗ хисеплет, сума сӑвать. Арӑмӗ вара ҫавӑншӑн ырӑпа тавӑрас тесе килте питӗ тӑрӑшса, тӳсӗмлӗн ӗҫлет. Чӑваш хӑй арӑмне лайӑхрах тумлантарас тесе укҫине пачах та шеллемест.

Ытти тӗрӗк халӑхӗсен теологийӗпе мифологине тӗпчесен арҫын кӑна турӑ шутланнине куратпӑр. Чӑвашсен вара хӗрарӑм турӑсем те пур. Вӑйӑсенче, йӑла-йӗркере пур чухне те хӗрарӑмсем тӗп вырӑн йышӑннӑ.

Словарь ӗҫӗ

сума сӑвать — уважает

тӳсӗмлӗн — терпеливо

турӑ — бог

Ыйтусемпе ӗҫсем:

1. Чӑваш характерӗнчи уйрӑмлӑхсене тупса вуласа тухӑр.
2. Чӑваш мӗншӗн перекетлӗ пулма тӑрӑшать?
3. Чӑваш ҫемйинче килӗшӳ, пӗр-пӗрне хисеплени малта пулни очеркри хӑш йӗркесенче палӑрать?
4. Очерк сыпӑкӗсенчен чӑваш ҫынни ӗҫчен пулнине ҫирӗплетекен предложенисене тупса вуласа парӑр.

5. Чăваш туррисем çинчен мĕн пĕлтĕр? Ытти халăхсен туррисем çинчен мĕн калама пултаратăр?
6. Эсир Н. Никольскийăн «Чăваш характерĕ» тата «Чăваш хĕрарăмĕ» очерк сыпăкĕсене вуласа тухрăр. Çак очерксене мĕнле очерк теме пулать? Истори очеркĕ-и? Этнографи очеркĕ-и? Е çул çӳрев очеркĕ-и? Мĕншĕн?
7. Маларах вуланă С. Михайлов-Янтушăн «Хутла вĕренес килет» тата Никифор Охотниковăн «Сĕтел хушшинче» очерксене хăш очерксем шутне кĕртме пулать-ши?

Ӳнер тата сăмах тĕнчи

А.И. Пиотровскийăн «Чăваш хĕрĕн портречĕ» картинипе паллашăр, ыйтусем лартса ун тăрăх калаçу тăвăр.

А.И. Пиотровский. Чăваш хĕрĕн портречĕ

Пултарулăх ĕçĕ

Панă ĕçсенчен пĕрне суйласа илĕр:

1. Хăвăр юлташăрăн характер уйрăмлăхĕ çинчен пысăках мар очерк çырăр. Очерка ят парăр.
2. «Пирĕн кӳршĕсен çемйи» ятлă пысăках мар очерк çырăр.

Халăх ăс-хакăлĕ

Очерк сыпăкĕн тĕп шухăшĕпе тӳр килекен ваттисен сăмахĕсене палăртăр:

1. Васкакан суккăр пулнă.
2. Çывăракан тилĕ чăх тытмасть.
3. Хĕрарăмсăр кил — çулăмсăр вучах, ар çынсăр кил — хĕвелсĕр кун.
4. Ĕçне кура кашăк шыра.
5. Туслă çемье — пурнăç никĕсĕ.
6. Кивĕ тус икĕ çĕнĕ тусран хаклăрах.

Алексей Талвир
(1909 – 1979)

Алексей Филиппович Талвир (Башкиров) *— чăваш çыравçи. Вăл хальхи Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Аслă Патăрьел салинче çуралнă. Мускав патшалăх университетĕнче вĕренсе тухнă. Вăрçăччен СССР халăхĕсен Тĕп издательствинче, ВЛКСМ ТК инструкторĕнче ĕçленĕ.*

Тăван çĕр-шывăн аслă вăрçине хутшăннă, взвод командирĕ, рота политрукĕ, «Комсомольская правда» хаçат корреспонденчĕ пулнă. Вăрçă хыççăн «Коммунизм ялавĕ» хаçатра, Чăваш Республикин Писательсен союзĕн ертÿçинче ĕçленĕ.

Хĕрлĕ Çăлтăр орденне, пархатарлă ĕçĕшĕн Халăхсен туслăхĕн орденне, медальсене, Чăваш Енĕн Аслă Канашĕн Президиумĕн Хисеп грамотине тивĕçнĕ.

Çыравçăн паллăрах хайлавĕсем: «Пăва çулĕ çинче» (На Буинском тракте) повесть, «Никĕс» (Фундамент) роман.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Алексей Талвир ăçта çуралнă? Вăл çуралнă вырăна Чăваш Республикин картти çинче тупăр.
2. Çыравçăн литература ĕçĕсен жанрĕсене палăртăр.
3. Алексей Талвир çырнă паллăрах хайлавсене калăр.

ВЫРТМАРА

«Пăва çулĕ çинче» повесть сыпăкĕ

Эпир, ача-пăчасем, масар çывăхĕнчи улăхра лаша çитереттĕмĕрччĕ те, пурте Ухике пытарнă çĕре пухăнтăмăр. Хĕвел анас умĕнхи лăпкă та ăшă çанталăкра çĕре кĕрекен çын тупăкĕ умĕнче эпир те ыттисемпе пĕрле пуçа усса тăтăмăр, унăн хупăннă куçĕсем çине пăхса илтĕмĕр. Пуçĕ вĕçне, чăваш йăлипе, шĕшлĕ (леш тĕнчере çăпата тума), кашăк (апат çиме), чаплашка, эрех тултарнă çур штоф кĕленчипе купăсне ури вĕçне хунă (кăна амăшĕ çăпла хушнă: «Ку тĕнчере ялан тарçăра пурăнчĕ, хурлăх нумай курчĕ, леш тĕнчере пурте çителĕклĕ пултăр, савăнса пурăнтăр», — тенĕ тет).

— Эх, Ухик, ирхине çеç купăс каласа çÿреттĕн, — пысăк çын пек сăмаха тăсса иларĕ Эçук, масар çинчен тухсан, — ытла та кĕске пулчĕ-çке ĕмĕрÿ.

Повесть — средний (между рассказом и романом) эпический жанр, в котором представлен ряд эпизодов из жизни героя (героев).
Повесть — эпикăлла проза жанрĕ; калăпăшĕпе романпа калав хушшинче тăрать.

Масар çинчен çынсем саланса пĕтсен, эпир, выртмана килнĕ ачасем, улăхри лашасене тĕрĕслесе тухрăмăр та кăвайт умне пухăнса лартăмăр. Пурте пуçĕсене салхун уснă, ĕлĕкхи пек калаçакан та, юптаракан та, кулакан та, ташлакан та çук. Паян эпир хĕвел аннă-анманах çывăрса каякансене ураран

чĕлпĕрпе кăкарса сĕтĕресси çинчен те шухăшламастпăр. Чĕнмесĕр ларатпăр. Шăп. Улăхри лашасем сĕтеклĕ курăка шăтăрт-шăтăрт туртса çини илтĕнет.

Масар леш енче çур тырри пусси. Хăш-пĕрин лашисем иртĕнме те тытăннă, çур тырри анисем çине кĕрсе кайнă, тин çеç пуç сăхнă сĕлле васкаса çиеççĕ, ахăртнех, хăваласа кăларасса сисеççĕ. Кăвайт умĕнче сĕнксе ларакансенчен пĕри, аслăраххи, пирĕн пек пĕчĕккисем çине пăхса кăшкăрса пăрахать, çур тырри пуссине таптасран сыхлама хушать.

Эпир паян пĕччен-иккĕн çӳреме шикленетпĕр. Ушкăнĕпе, çиччĕн-саккăрăн тăрса утатпăр. Хамăртан ик çĕр утăмри масар çине те пăхмастпăр. Ухике хамăр куç умĕнчех çĕр айне пытарчĕç пулсан та, халĕ эпир унăн вилли тытасран хăратпăр. Пуçа асанне каланисем, вилнĕ çын шăтăкĕнчен чунилли, эсрел тухать, вăл пытарма килнĕ çынсем хыççăн пырать тенисем аса килеççĕ. Эсрел çип тăрăх çӳрет, тет. Çавăнпа Ухике пытарнă хыççăн пире пурне те пĕрер сĕвем çĕлен çип валеçсе пачĕç. Темиçе çынри çип сĕвемĕсем пĕр вĕçĕм пулаймаççĕ. Вара вилĕм валеçекен эсрел те хăйĕн çулĕ татăлнипе аптăрать, çын хыççăн пыраймасть.

Кăвайт çĕрĕпех çунать. Эпир çине-çинех турпас таткисемпе хăва çапписем хурсах тăратпăр. Автансем хăçан авăтса ярĕç-ши? Эсрел автан авăтнинчен хăраса шăтăка пытанать тет.

Сасартăк масар енчен Ухик сасси илтĕннĕ пек туйăнчĕ. Турра асăнас. Эпĕ сăх сăхма хăтлантăм, сылтăм алла çамка патне çĕклерĕм те — те хăранипе, те тĕлĕннипе — алă хытса ларчĕ. Хĕрес те хываймарăм. Ухик сассине Эçук та, ытти ачасем те илтрĕç. Пĕр сывламасăр ларатпăр.

— Тиххăн! Ăçта каятăн? Пур пĕрех палларăм вĕт! — тесе кăшкăрса ячĕ вилнĕ Ухик сасси.

Унччен те пулмарĕ — масар çинчен купăс каласа виçĕ çын тухрĕç. Ыталаннă. Пирĕн еннеле утаççĕ. Эпир кăвайт патĕнчен чăл-пар саланса пĕтрĕмĕр. Хăшĕ ялалла, хăшĕ хирелле, хăшĕ Пăла хĕрринелле чупрĕç.

Словарь ĕçĕ

выртмана килнĕ ачасем — дети в ночном
хĕвел аннă-анманах — сразу же после захода солнца
иртĕн — шалить
çур тырри анисем — поля, засеянные весной
тин çеç пуç сăхнă сĕлĕ — овес, взошедший на днях
сĕнксе лар — клевать носом
шиклен — робеть
унăн вилли тытасран хăратпăр — боимся, что его труп скрутит
чун илли — душегуб
эсрел — дух, раздающий людям смерть
пĕрер сĕвем çĕлен çиппи — по одному куску (вязке) суровой нитки
татăл — обрываться
сăх сăх — перекрестись
хăтлан — пытаться
хĕрес хываймарăм — не смог перекреститься

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Ача-пăчасем аслисемпе пĕрле ăçта пухăннă?
2. Чăваш йăлипе Ухик пуçĕ вĕçне мĕн-мĕн хунă?

3. Масар ҫинчен ҫынсем саланса пӗтсен выртмана килнӗ ачасем ӑҫта пухӑнса ларчӗҫ?
4. Масар ачасенчен инҫе-и?
5. Вӗсем паян мӗншӗн салхуллӑ?
6. Ачасем мӗнрен хӑраҫҫӗ?
7. Ваттисем эсрел ҫинчен мӗн калаҫҫӗ? Ҫав вырӑнсене тупса вулӑр.

8. Ачасем кӑвайт патӗнчен мӗншӗн пӑрӑнасшӑн мар?
9. Анчах та вӗсем кӑвайт патӗнчен мӗн пирки саланса пӗтеҫҫӗ?

ВЫРТМАРА

«Пӑва ҫулӗ ҫинче» повесть сыпӑкӗ. Малалли

Эпир Эҫукпа иккӗн, пирӗн киле хашкаса ҫитрӗмӗр те чӳрече янахне шаккама тытӑнтӑмӑр. Ман сасса илтсен, атте ҫара уранах чупса тухрӗ, мӗн пулчӗ, тесе ыйтрӗ. Эпир нимӗн те чӗнейместпӗр, иксӗмӗр те йӗрсе ятӑмӑр. Атте пире пӳрте илсе кӗчӗ, аннепе шӑллӑм та вӑранчӗҫ. Эпӗ шӑла шаккаса тӑнӑ ҫӗртех атте кӑкӑрӗ ҫумне лӑпчӑнса пуҫа пытаратӑп, куҫа хуплатӑп.

— Тихаллӑ лашасем патне кашкӑр пынӑ пуль, — тет анне.

— Ҫук, кашкӑр мар, — ӗсӗклесе хуравлать Эҫук.

— Апла пулсан, лаша вӑррисем пынӑ ӗнтӗ, эй, пӑшалччӗ вӗсене, мур илесшӗсене, ачасене хӑратса ҫӳреҫҫӗ!

— Вӑрӑ та мар.

— Мӗнрен хӑраса ӳкрӗр вара, арман хуҫи лашӑрсене тытса кӗмерӗ пуль вӗт? — ман пуҫран шӑлса ыйтать атте.

Эпӗ аран-аран сывлӑш ҫавӑрса илтӗм.

— Ухик хӑратрӗ.

— Вилнӗ ҫынран мӗн хӑрамалли пур, вӑл ҫӗр айӗнче вӗт, — тесе, пире лӑплантарать атте.

— Масар ҫывӑхне каймалла та мар, кӗтӳ кӗтмелле те, ӗҫӗ те пӗтнӗ, выртма ҫӳремешкӗн Йӳҫлӗх улӑхӗ пур, Палӑк ҫаранӗ те аптрамасть. Хурамара та кӑҫал курӑкӗ лаша хӑлхи таран ӳснӗ.

— Ухик масар ҫинчен купӑс каласа тухрӗ, — персе ярать Эҫук, ӗсӗклеме чарӑнса.

— Пытарнӑ ҫын епле-ха шӑтӑкран тухтӑр, — мана ҫурӑмран лӑпкаса илет атте, — хӑранипе куҫа курӑннӑ ӗнтӗ вӑл. Эккей, айвансем...

Анне турӑш хыҫӗнчен ҫветтуй шывӗ тултарнӑ ҫур штоф антарать, унпа пире пӗрӗхсе илет те хӗрес хывать, турра асӑнать. Эпир Эҫукпа иксӗмӗр те турӑш умне тӑрса пӗтӗм вӑйпа сӑх сӑхатпӑр, анне хыҫҫӑн сасӑпах кӗл тӑватпӑр. Анне шучӗпе, ҫӳлти турра ҫеҫ асӑнни ҫителӗклӗ пулмарӗ имӗш, кӑмака шӑтӑкӗнчен вӑл типӗ кӑмпа туртса кӑларчӗ те аттене тивертме хушрӗ. Сӑмсана ӗнӗк шӑрши ҫапрӗ. Анне, иксӗмӗре те алӑк патӗнчи кӗтесе тӑратса, ӑвӑ пек ҫунакан кӑмпапа темле усал-тӗселтен тӗтӗрме тытӑнчӗ: «Тухтӑр, тухтӑр!» — тет.

Урамра каллех Ухик купăсĕн сасси илтĕнсе кайрĕ. Атте чӳрече патне пырса пăхрĕ, анне, тĕтĕрме пăрахса, урамра çынсем шавланине итлесе тăчĕ, унăн чĕтрекен аллинчи кăмпа урайне персе анчĕ.

Çĕрлехи урамра çав-çавах купăс сасси янăрататъ.

Такам пирĕн чӳречерен шаккарĕ:

— Лука пичче килте-и?

Атте урамри çынна палларĕ:

— Тиххăн, эсĕ мар-и?

— Эпĕ, Лука пичче, уç-ха, санпа канашласа пăхас тетпĕр.

— Кĕрĕр. Кампа эсир?

Пӳрте виççĕн кĕрсе тăчĕç. Чи малтан тĕпеле Лăриван иртсе ларчĕ. Ун хыççăн — Тиххăн. Виççĕмĕш çын урай варрине ярса пусрĕ те сылтăм аллине, хĕç тытнă пек, сулмаклăн сулса çапла каларĕ:

— Леш тĕнчерен таврăнатăп!

Словарь ĕçĕ

чӳрече янахĕ — подоконник
шăл шакка — стучать зубами (сильный испуг)
çара уран — босиком
чĕн — звать
лăпчăн — прильнуть
ĕсĕклесе хуравла — отвечать всхлипывая
мур илесшĕ — чёрт побери
лăплантар — успокаивать
çурăмран лăпкаса ил — приголубить
турăш хыçĕнчен светтуй шывĕ — святую воды из-за иконы
пĕрĕхсе ил — обрызгивать
темле усал-тĕселтен тĕтĕрме тытăн — окуривать, изгоняя нечистые силы
хĕç тытнă пек — словно с саблей
сулмаклăн сул — размахивая

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Повесть сыпăкĕнчи ашшĕпе амăшĕн тата Эçукпа автор калаçăвĕн партитурине тăвăр, рольпе илемлĕ вуласа парăр.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Эçукпа автор ăçталла чупса тарчĕç?
2. Вĕсене хирĕç кам чупса тухрĕ?
3. Ачасем мĕншĕн йĕрсе ячĕç?
4. Ашшĕпе амăшĕ ачасене мĕнле ыйтусем пачĕç? Çав ыйтусене тупса вуласа парăр.
5. Ачасене мĕн хăратнă?
6. Ашшĕпе амăшĕ шучĕпе вилнĕ çын хăратать-и? Мĕншĕн?
7. Амăшĕ мĕнле йăла-йĕрке туса ирттерет? Çав вырăна тупса вулăр. Мĕнле тĕллевпе тăвать-ши çак йăлана амăшĕ?
8. Амăшĕ усал-тĕселтен тĕтĕрнĕ вăхăтра урамран мĕн сасси илтĕнсе каять?
9. Пӳрте камсем кĕрсе тарaççĕ?

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Выртмара тени мĕне пĕлтерет?
2. Алексей Талвир çырнă повесть сыпăкĕ мĕншĕн «Выртмара» ятлă?
3. Ĕлĕк ачасене мĕншĕн выртмана янă?

Габдула Тукай
(1886 - 1913)

Габдулла Мухамедгарифович Тукай *— тутар сăвăçи, литература тишкерĕвçи, публицисчĕ, тăлмач. Вăл Хусан кĕпернийĕн Кушлавăш ялĕнче çуралнă. Ача чухнехи пурнăçĕ Кушлавăш çывăхĕнчи Кăрлай ялĕнчи Сахти çĕр ĕçтешĕ патĕнче иртнĕ. Кунта Габдулла çĕр ĕç-пуçне тутанать, хавас та курать, хуйхă та тӳсет, вĕренме тытăнать. Уральск хулинче медресере вĕренет, вырăс класне те çӳрет, вĕренӳре хăйĕн пултарулăхне палăртать. Хусанти «Яшен» («Çиçĕм»), «Ялт-юлт» («Зарница») сатирăпа юмор журналĕсенче ĕçленĕ.*

Сăвăçăн пултарулăхĕ анлă, пысăк. Вăл сăвăсем, поэмăсем, очерксем, публицистика статйисем çырнă. Çавăн пекех вăл Крыловăн юптарăвĕсене, А. Кольцовăн сăввисене тутарла куçарнă.

Унăн паллăрах хайлавĕсем: «Мăшăр лаша» (Пара лошадей), «Тăван çĕре» (Родной земле), «Каймаспăр!» (Не уйдем!) сăвăсем, «Шурале» (Шурале) поэма.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Габдулла Тукай хăш халăх сăвăçи?
2. Сăвăçă литературăра анлă усă курнă жанрсене асăнăр.

ШУРАЛЕ
Поэма сыпăкĕ

Çап-çутă каç. Пĕррехинче
Кăрлай ачи, яш каччă,
Хăла утти тилхепинчен
Турта-турта утатчĕ.

Ĕçре ĕшеннĕ хыççăн каç
Килте выртма аванччĕ.
Анчах та юрлă пурăнăç
Ялан усал, пăтранчăк.

Пире телей çавра курки
Лекмерĕ те, пĕтетпĕр,
Пӳрте хутма вут çук пирки
Çĕрле вăрра çӳретпĕр.

Çап-çутă уйăх айĕнчи
Вăрман чĕнмен, шăп ларнă.
Унта хайхи Кăрлай ачи
Тук-тук шăв-шав кăларнă.

Саланнă сирпĕнсе турпас
Йĕри-тавра çĕр татăк.
Пуçланнă пĕр хăрушă сас
Кĕтмен çĕртен, сасартăк.

Алхаснă хытă шăхăрса,
Йытла вĕрсе кăтартнă,
Качакалла та çухăрса
Пĕччен çынна хăратнă.

Аллисене лаштах ярса
Кăрлай ачи итленĕ,
Хăрасшăн мар, анчах хăпса
Чĕри тăр-тăр чĕтренĕ.

Тăра парать темле амак,
Элес-мелес хăрушă
Чуна сиктермĕш, çăмламас
Хура вăрман пăрушĕ.

Темле хурах-и? Таркăн-и?
Те йĕрĕх-и, эсрел-и?
Этем пек ун пăхкалани.
Этем тесен — хӳреллĕ.

Сăмса тесен, сăмси те ун
Вăлта пек кукăр-макăр.
Ку инкеке курма ан сун,
Курма тивсен — ан макăр!

Алли-ури ун çип-çинçе,
Армак-чармак та хуçăк.
Çунса пăхать çамки çинче
Кăвар пек икĕ куçĕ.

Усал чуна сĕм вăрманта
Пĕччен курас пулсассăн
Тухать хаюллă çынăн та
Питне персе шупка сăн.

Усал шуйттан çамки çинчи
Куççем пăхаççĕ вирлĕ.
Малтан чĕнет Кăрлай ачи:
— Сана кунта мĕн кирлĕ?

— Манран пĕрре те ан шиклен
Этем çури, мăнтарăн!
Анчах та аллăма лексен
Асап курма пултарăн.

Пĕлес килет-и чăннине?
Пĕлес килсен пĕлтерĕп:
Сан пек этем çурисене
Кăтăкласа вĕлерĕп.

Пĕччен çынна курсан вара
Лăх-лăх, их-их кулатăп,
Туй тунă пек çатралăхра
Сике-сике ташлатăп.

— Мана тивме кĕске ăсу,
Тивсен пуçу çухалĕ!
Килет пулсан сан выляссу
Ĕçле вăрман кахалĕ!

Кăрлай ачи каланине
Чăнах та леш итлерĕ,
Тутар ачин чеелĕхне
Хаярлăхне пĕлмерĕ.

Тутар ачи арçурине
Чее суйма пултарчĕ.
Хушша хĕстернĕ савăлне
Пĕрре çапса кăларчĕ.

Шывра çăрттан чее тесен,
Вăрман чейи тил теççĕ,
Анчах ухмах арçурисем
Пурне пĕлсе çитмеççĕ.

Чейисенчен, ăслисенчен
Этем малта, ăнланăр,
Шывсем çинче те çĕр çинче
Курас пулсан сыхланăр!

Ухсай Якковĕ куçарнă

Словарь ĕçĕ

хăла ут (лаша) — саврасый (светло-гнедой) конь
юрлă пурăнăç — бедность
вăрра çӳре — воровать
тăварлă тар — соленый пот
хăрушă сас — страшный звук
халран кайса тертленнĕ — мучиться, доводя себя до изнеможения
темле амак — какой-то недуг
элес-мелес хăрушă — черезвычайно страшный
чуна сиктер — душа ушла в пятки
йĕрĕх — духи
эсрел — черт, нечистая сила
армак-чармак — растопыренный, корявый
çунса пăх — обжигающий взгляд
алхаснă хытă шăхăрса — бесновался со свистом

качакалла çухăр — вопил как козёл
пĕччен çынна хăрат — пугал одинокого путника
алăсене лаштах яр — опустить руки
чĕре тăр-тăр чĕтре — дрожь в сердце
усал шуйттан — злой чёрт
куççем пăхаççĕ вирлĕ — смотреть насквозь
ан шиклен — не бойся
этем çури, мăнтарăн — человеческое дитя, несчастный
асап курма пултар — можешь пострадать
çатралăх — 1. чаща; 2. валежник
сике-сике ташла — танцевать в присядку
кĕске ăс — короткий ум
хĕстернĕ савăл — зажатый клин

Ыйтусемпе ĕççем:

1. Кăрлай ачи каçхине вăрмана мĕн тума кайнă? Çав вырăна тупса вулăр.
2. Вутă каснă вăхăтра кĕтмен çĕртен вăл мĕн сассине илтнĕ?
3. Шурале мĕн пек? Тупса вулăр.
4. Шурале мĕнле сасă кăларнă? М.Федоровăн «арçурийĕ» мĕнле сасă кăларнă? Çав вырăнсене тупса вулăр, танлаштарăр.
5. Шуралене тутар ачи мĕнле улталать? Çав вырăна тупса вулăр.
6. Шурале мĕнрен мĕнле майпа пулнине автор ăнлантарать-и?
7. Автор çынсене мĕнле пулма хушать?

Хăвăра тĕрĕслĕр

Ăнлава малалла тăсăр.

Поэма — ...
Баллада — …
Поэма — …
Уйланăш (баллада) — …

Проект

Пĕчĕк тĕпчев ĕçĕ туса ирттерĕр. Малараx вуланă М. Фёдоровăн «Арçури» поэмине аса илĕр. Г. Тукайăн «Шурале» поэмине М. Фёдоровăн «Арçури» поэмипе тата А. Пушкинăн «Бесы» поэмипе танлаштарăр, пĕр пеклĕхпе уйрăмлăхсем тупса танлаштару таблицине (сравнительная таблица) тултарăр.

Арçури	**Бесы**	**Шурале**
Авторсем		
М.Федоров	**А.Пушкин**	**Г.Тукай**
Ĕç ăçта пулса иртет?		
Мĕн пек?		
Мĕнрен пулнă?		

УСАЛТАН ТАР, ЫРĂ ПАТНЕ ПЫР —
БЕГИ ПРОЧЬ ОТ ДУРНОГО, ИДИ К ДОБРОМУ

Александр Кăлкан
(1911 – 1988)

Александр Кăлкан (Александр Дмитриевич Антонов) *— чăваш сăвăçи, драматургĕ, тăлмач.*

Вăл Тутарстанăн Пăва районĕнчи Çĕн Мертлĕ ялĕнче çуралнă. Хусанти Чăваш педагогика техникумĕнче тата институтĕнче, Мускаври литература аслă курсĕнче пĕлӳ илнĕ. Шкулта, çыравçăсен пĕрлешĕвĕнче, «Хатĕр пул» журналăн редакторĕнче, «Пионер сасси» хаçат редакцийĕнче, ӳнер управленийĕнче вăй хунă.

Александр Кăлкан Чăваш АССРĕн тава тивĕçлĕ ӳнер ĕçченĕ ята, «Хисеп палли» ордена тивĕçнĕ.

Александр Кăлкан — нумай енлĕ çыравçă. Вăл сăвăсем, юптарусем, пьесăсем çырнă. Çавăн пекех вăл А. Островский, Н. Гоголь, Н. Погодин хайлавĕсене чăвашла куçарнă.

Александр Кăлканăн паллăрах хайлавĕсем: «Анисса» (Анисса), «Алим» (Алим), «Авлантарчĕç» (Женили), «Маргарита тавăрать» (Маргарита мстит) пьесăсем, «Автансем» (Петухи), «Наян Кампур» (Лодырь Камбур) юптарусем.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Александр Кăлкан пултарулăхĕ нумай енлĕ пулнине тĕслĕхсемпе çирĕплетĕр.
2. Çыравçă ăçта çуралнă? Вăл çуралнă вырăна карта çинче тупăр.
3. Пулас çыравçă ăçта-ăçта пĕлӳ пухнă?
4. Вăл камăн хайлавĕсене чăвашла куçарнă?
5. Çыравçăн паллăрах хайлавĕсене калăр.

ПАН УЛМИ
Калав

Эпĕ ача чух пирĕн пӳрт çумĕнче пĕчĕк сад пахчи пурччĕ. Унта ик-виçĕ тĕп улмуççи, çавăн чухлех чие çырлипе çĕмĕрт тата хурлăханпа хăмла çырли тĕмĕсем ешеретчĕç. Садри улма-çырла лайăх пиçсе пулса çитессе эпир нихçан та кĕтсе тăман. Вĕсем кăшт чăмăртансанах, ешĕллех татса çисе пĕтереттĕмĕр. Пире, ача-пăчана, витаминсем ытларах кирлĕ пулнă, анчах эпир ун чух нихçан та тăраниччен улма-çырла çисе курман. Улма-çырла терĕр-ха! Ун чухне пирĕншĕн кишĕр те уяв çимĕçĕ пулнă. Аттесем кĕркунне Пăвана пукрав ярмăрккине кайсан, эпир вĕсене ялтан пĕр çухрăм хире тухса кĕтсе илеттĕмĕр. Вĕсем вара пире тӳрех кишĕр тыттаратчĕç.

— Манăн кишĕр пысăкрах! — тетчĕ кишĕр пекех хĕрлĕ çӳçлĕ Емельян.

— Манăн кишĕр тутлăрах! — теттĕм эпĕ. Вара эпир пĕр-пĕрин кишĕрне çыртса пăхаттăмăр та:

— Пĕр пекех! — тесе килĕштереттĕмĕр.

Питĕ туслăччĕ эпир Емельянпа. Пĕр-пĕр илемлĕ кĕленче катăкĕ е урăх тĕлĕнмелле япала, калăпăр, яка качă-мăчи, е çутă шапа хуранĕ тупсан, пĕр-пĕринпе пуçма-пуçах улăштараттăмăр. Кусналла е мерелле те яланах пĕрле выляттăмăр. Манăн анне е унăн кукамăшĕ икерчĕ е хуран кукли пĕçерсен те, эпир пĕр-пĕрне хăналамасăр ирттерсе яман.

Пĕррехинче Емельян ман пата йĕкĕр чăмăр пысăкăш хĕрлĕ пан улми йăтса пычĕ.

— Пар пĕккине, — терĕ вăл, эпĕ çаваран тунă йывăç аврлă пĕкĕпе пусма çинче ухă йĕппи шĕвĕртсе ларнине курсан.

Эпĕ Емельянăн шухăшне тÿрех ăнлантăм: вăл мана пан улми çитересшĕн.

— Ме, — терĕм, ăна хамăн пĕкке тыттарса.

Емельян чăнах та хăйĕн хĕрлĕ пан улмине çурмаран касрĕ те чи хĕрлĕрех пайне мана пачĕ.

— Çи! — терĕ вăл, мана хăналама пултарнăшăн хытă савăнса. Вара ытарайми пан улмине иксĕмĕр те шатăрт! çыртса илтĕмĕр.

— Питĕ тутлă! — терĕм эпĕ, çур пан улмине самантрах çисе ярса.

— Тата пулсанччĕ! — терĕ Емельян, ман шухăша пĕлнĕ пекех.

— Ăçтан илтĕн эс ăна? — ыйтрăм эпĕ.

— Пан улми сутакан тутарăнне йăкăртрăм, — пĕлтерчĕ Емельян.

— Курмарĕ-и? — сехĕрленсе ыйтрăм эпĕ.

— Курмарĕ, — хуравларĕ Емельян, чеен кулкаласа.

— Ну, курнă пулсан, пушăпа лектеретчĕ, — хушса хутăм эпĕ.

— Лектеретчĕ, — килĕшрĕ Емельян, хĕвелпе сĕвĕнсе пĕтнĕ шĕвĕр сăмсине нăш туртса.

Çак вăхăтра урамра:

— Алма саттам, алма! — тесе кăшкăрни илтĕнсе кайрĕ.

— Пĕлетĕн-и, — терĕ Емельян, — вăл икĕ кĕренке ыраш пуçне пĕр кĕренке пан улми парать. Тулькăш, пирĕн кĕлете питĕрнĕ çав. Уççи — кукаçи кĕсйинче, — хушса хучĕ вăл салхуллăн.

Емельян мана татах пан улми çитерме хатĕррине курсан, эпĕ çемçелсех кайрăм.

— Тăхта! — терĕм ăна. — Пирĕн кĕлет алăкне шалтан сăлăп янă. Эпĕ уçма пĕлетĕп.

— Аçу килте-и?

— Çук.

— Аннÿ?

— Пÿртре ман йĕме сапласа ларать.

— Эппин, кай та пĕр саппун ыраш тултарса тух, — ăс пачĕ Емельян.

Эпĕ, ним шутласа тăмасăр, кĕлетелле чупрăм...

Ĕлĕк пирĕн енче арçынсем те саппун çыхса çÿретчĕç. Йĕм чĕркуççийĕ çĕтĕлесрен тата таса мар алăсемпе сăтăркаласа кĕпе умне вараласран мана та анне шурă пиртен саппун çĕлесе панăччĕ. Акă вăл хăçан чăннипех кирлĕ пулчĕ! Халех пĕр саппун ыраш йăтса каятăп та çур саппун пан улми йăтса

килетӗп. Ҫак шухӑшпа хавхаланса кӗҫех сарайне чупса ҫитрӗм. Унтан кӗлет алӑкӗн сӑлӑпне туртса уҫрӑм. Тепӗр минутран кӗлете кӗрсе кайрӑм та пӳлмерен икӗ луттук ыраш ӑсса, саппун арки ҫине ятӑм. Кӗлетрен тухма кӑна ӗлкӗртӗм — пӑхатӑп: алӑк умӗнче атте тӑра парать!

— Кил-ха, кӑтарт-ха: мӗн унта санӑн? — ыйтрӗ вӑл яланхинчен темле ҫинҫерех тухакан сасӑпа.

— Ыраш — терӗм эпӗ, вырӑнтан тапранма та хӑраса.

— Мӗн тума кирлӗ пулчӗ вӑл сана? — каллех ыйтрӗ атте, куҫ умӗнчех хаярланма пуҫласа.

— Тутартан панулми илме, — мӑкӑртатрӑм эпӗ, чутах макӑрса ямасӑр.

— Эс кам ывӑлӗ? — сасартӑк ним кӗтмен ыйту пачӗ вӑл мана. Анчах эпӗ ҫухалса каймарӑм, ӑна хирӗҫ ҫийӗнчех:

— Санӑн, — тесе хутӑм.

— Ҫук! — терӗ атте, — эс ман ывӑл мар. Ман ывӑлсем нихҫан та кӗлетрен тырӑ йӑтмаҫҫӗ!

Эпӗ, хӑранипе, чӗтремех пуҫларӑм. Атте ҫакна асӑрхарӗ те эпӗ аркӑ ҫинчи ыраша ҫӗре тӑкса ярасран хӑрарӗ пулмалла.

— Кӗрсе яр пӳлмене каялла, — хушрӗ вӑл лӑпкӑрах сасӑпа.

Эпӗ васкаса кӗлете кӗтӗм те саппун ҫинчи ыраша пӳлмене чашлаттартӑм. Кӗлетрен каялла тухнӑ чух пӳрт пусми еннелле пӑхрӑм. Унта халь Емельяна курмарӑм. Вӑл, ман аттене курсанах, тухса шунӑ пулмалла. Атте хӑй те ӑна курса юлнӑ пуль ҫав. Эпӗ кӗлетрен тухсанах, вӑл манран:

— Кам вӗрентрӗ сана? — тесе ыйтрӗ.

Ман аттепе анне эпӗ хамӑн айӑпа ҫынсем ҫине йӑвантарнине питӗ юратмастчӗҫ. Эпӗ урамран киле макӑрса кӗрсен, вӗсем мана хамах: «Ху айӑплӑ», — тесе лектеретчӗҫ. Ҫавӑнпа та эпӗ хамӑн айӑпа Емельян ҫине йӑвантарма шутламарӑм.

— Никам та вӗрентмен, — тесе явапларӑм.

Анчах эпӗ ун пек калани хальхинче аттене килӗшмерӗ пулмалла.

Суять тата! — терӗ вӑл, мана ӗнсерен малалла тӗксе ярса.

Словарь ӗҫӗ

кӑшт чӑмӑртансанах — начали образовывать завязи
уяв ҫимӗҫӗ — праздничная еда
пукрав ярмӑрки — ярмарка на Покров
килӗштер — соглашаться
тӗлӗнмелле япала — удивительная вещь
яка качӑ-мӑчи — гладкий кварц
пуҫма-пуҫах улӑштар — баш на баш
кусналла е мерелле выля — играть в бабки или в чижи
йӗкӗр чӑмӑр — два кулака
пӗкӗ — дуга
ухӑ йӗппи — стрела
хӑналама пултар — может угостить
сутаканран йӑкӑрт — своровать у продавца
кӑшкӑрни илтӗнсе кай — услышать крик
уҫҫи — ключ
хушса хур — добавить
салхуллӑ — грустный
кӗлет алӑкӗ — дверь амбара
сӑлӑп — задвижка
хавхалан — вдохновляться, воодушевляться

луттук — лоток, совок
тăра пар — стоит
мăкăртат — ворчать
чĕтремех пуçла — начал дрожать
чашлаттар — выливать с шумом, выплескивать
тухса шу — сбежать
явапла — отвечать
айăпа йăвантар — валить вину на другого
ĕнсе — затылок
тĕксе яр — оттолкнуть

Хăвăра тĕрĕслĕр

Ăнлава малалла тăсăр.

Рассказ – это ... .
Калав тесе … .

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Калуçăсен (повествователь) сад пахчинче мĕнле çимĕçсем ÿснĕ?
2. Ачасем мĕншĕн улма-çырла пиçсе-пулса çитессе кĕтсе тăман?
3. Пăвари пукрав ярмăрккинчен ашшĕ-амăшĕ ачисем валли мĕн илсе килнĕ?
4. Калуçăн тус-тантăшĕ мĕн ятлă?
5. Ачасем пĕр-пĕринпе туслă, килĕштерсе пурăнаççĕ-и? Вăл ăçтан курăнать? Çав вырăнсене тупса вуласа парăр.
6. Пĕррехинче Емельян хăйĕн юлташне ăçтан тупнă хĕрлĕ пан улмипе хăналанă?
7. Тутар сутуçи панулмине мĕнпе улăштарса парать?
8. Ачасем мĕн тума шутланă?
9. Калуçă кĕлетрен ыраш илсе тухма пултарнă-и? Мĕншĕн?
10. Ача мĕншĕн айăпне хăйĕн çине илнĕ?

Прототип — реальный человек, облик, поведение, события, жизни которого послужили автору основой для создания образа литературного героя.
Прототип — чăн пурнăçри çын; çыравçă унăн сăн-сăпатне, характерне пĕр-пĕр хайлаври персонажăн сăнарне калăпланă чух тĕпе хурать.

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Калаври Емельянпа автор хушшинчи калаçăвăн партитурине тăвăр, рольпе илемлĕ вуласа парăр.

ПАН УЛМИ

Калав. Малалли

Çав вăхăтра эпĕ урасемпе хăвăрт ĕçлемен пулсан, паллах, чикĕленсе кайса, çĕре сăмсапа сухалаттăм. Анчах, аттерен тарса хăтăлас шутпа, эпĕ малалла хыттăн чупса кайрăм. Вара, пĕр чарăнмасăрах, калинккерен тухса

пахчаналла вĕçтертĕм. Унта эпĕ хамран кăшт çеç лутрарах ӳснĕ çĕр улми аври хушшине чăмрăм та пăштах пултăм...

Нумай выртнă-и эпĕ ешĕл йăран хушшинче, сахал-и — ăна калама йывăр, мĕншĕн тесен эпĕ унта çывăрсах кайнă. Вăранасса вара анне сассине илтсе вăрантăм. Вăл лупас хыçне тухнă та:

— Санькка, Санькка, ăçта эсĕ?! — тесе кăшкăрать. Эпĕ симĕс çĕр улми çулçисем хушшинчен пуçа кăларса пăхрăм та, анне пĕчченех тăнине курсан: Кунта эпĕ! — тесе сас патăм.

— Мĕн туса ларатăн унта? Атя пӳрте! — чĕнчĕ анне, ман паталла путене пек йăпăр-йăпăр утса пырса.

— Пымастăп. Атте хĕнет, — терĕм эпĕ, аннен пысăк хура куçĕсенче хӳтлĕх шыраса.

— Çук, хĕнемест. Хам хĕнеттерместĕп, — лăплантарчĕ анне, мана алăран çавăтса.

Пӳрте кĕрсен, эпĕ тĕлĕнсех кайрăм: сĕтел çинче вун икĕ çын çимелĕх яшка кĕрекен йывăç тирĕк тулли пан улми купаланса тăрать. Унта хĕп-хĕрли те, шап-шурри те, сарăрах тĕсли те пур. Пăхса ытармалла мар!

— Сан пан улми çиес килет-и? — ыйтрĕ атте манран.

— Ĕччĕ, — терĕм эпĕ, шултра та илемлĕ пан улмисем çине куçпа çиес пек пăхса.

— Эппин, илсе çи, — хушрĕ атте çав тери кăмăллăн. Ман унран хăрасси таçта кайса кĕчĕ. Эпĕ сĕтел патне хăюллăн утса пытăм та сылтăм алăпа пĕр хĕп-хĕрлĕ пан улмине ярса илтĕм.

— Тата ил, — сĕнчĕ атте.

Эпĕ вара сулахай алăпа та тепĕр панулми чăмăртаса тытрăм. Анчах хĕрлине мар, сарăрах тĕслине суйласа илтĕм.

— Ил, ил. Татах ил, — йĕкĕлтенĕ пек каларĕ атте. Тен, вăл йĕкĕлтемерĕ те пуль, мана çеç çапла туйăнчĕ пуль. Анчах эпĕ пур пĕрех çăткăнланмарăм.

— Кусене çисе ярсан, тен, татах илĕп, — тесе пĕлтертĕм.

— Ара, сана нумай та кирлĕ мар иккен! Ху çапах кĕлетрен ыраш йăтма пуçланă, — каллех манăн «çылăха» аса илчĕ атте. — Эсĕ ирĕк паман пуль-çке ăна, амăшĕ? — хушса хучĕ вăл, анне куçĕнчен чеен пăхкаласа.

— Çук! — терĕ анне. — Анчах вăл текех нихçан та ун пек тумасть. Çапла вĕт, Санькка?

— Ĕччĕ! — терĕм эпĕ, анне ман хута кĕнĕшĕн çав тери савăнса. Вара хамăр мĕнле йăнăш тунине пĕлтерме тата «парăма» парса татма Емельян патне тухса чупрăм.

Унтанпа вăтăр çул ытла хыçа тăрса юлчĕ, анчах пан улми «историйĕ» ахаль иртмерĕ. Ман атте çавăн хыççăн хамăр пахчана кашни çулах çĕнĕрен çĕнĕ улмуççисем лартрĕ. Унпа пĕрле тăрмашса, эпĕ те сад ĕçне питĕ юратакан пултăм. Каярахпа вара, çине тăрсах, сад пахчи техникумĕнчен вĕренсе тухрăм. Халĕ эпĕ хамăн ватă аттепе пĕрле тăван колхозăн садĕнче ĕçлетĕп. Питĕ чаплă пирĕн колхоз сачĕ, вăл ĕнтĕ çирĕм виçĕ гектар çинче сарăлса ларать.

Пырса курăр ачасем, пирĕн сада, тăраниччен улма-çырла çитерĕп.

Словарь ĕçĕ

чикĕленсе кай — полететь вверх тормашками
çĕре сăмсапа сухала — пахать землю носом
тарса хăтăлас — сбежать
калинкке — калитка
пахчаналла вĕçтер — бежать в сторону огорда
çĕр улми аври хушшине чăм — укрыться в ботве картофеля
пăштах пул — замолчать
лупас — амбар
йăпăр-йăпăр ут — ходить мелкими шагами
сас пар — дать звук
хӳтлĕх шыра — искать защиту
купаланса тăр — громоздиться
пăхса ытармалла мар — не наглядеться
куçпа çиес пек — наесться глазами
хăрасси таçта кайса кĕчĕ — испуг исчез
йĕкĕлтенĕ пек кала — сказать с издёвкой
çăткăнлан — жадничать
çылăх — грех
хута кĕр — заступиться
хыçа тăрса юл — остаться позади
тăрмаш — возиться

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Санькка ашшĕнчен ăçта тарса пытаннă?
2. Çĕр улми аври хушшинче вăл мĕн вăхăт хушши выртнă?
3. Санькканa кам вăратнă?
4. Санька мĕншĕн килне кĕме хăранă?
5. Пӳрте кĕрсен вăл мĕн курнă?
6. Вăл сĕтел çинчен миçе пан улми илнĕ?
7. Ашшĕ ăна мĕншĕн сĕтел çинчен нумайрах пан улми илтересшĕн пулнă?
8. Ӳссе çитсен Санькка ăçта ĕçлеме пуçланă? Мĕншĕн-ши?
9. Мĕнле шутлатăр, Санька сăнарĕ шухăшласа тупнă сăнар-и? Е автор калавра хăй çинчен çырса кăтартнă-и?

Психологический рассказ — это разновидность рассказа, в котором автор изображает и исследует «внутренний мир человека» и «тончайшие движения его души».

Дидактический рассказ — это произведение, содержащее поучение, в художественных образах дающее читателям представление об этической норме.

Калавсем тĕрлĕрен пулаççĕ. Пĕрисем чун-чĕре хусканăвне, ыратăвĕпе савăнăçне кăтартаççĕ. Вĕсене **психлогиллĕ** калавсем теççĕ. Теприсем вĕрентсе калаççĕ. Вĕрентнине ваттисен сăмахĕсемпе пĕтĕмлетеççĕ. Кусем вара **дидактикăллă** (ăса вĕрентсе калакан) калавсем пулаççĕ.

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Калаври ашшĕпе Санькка хушшинчи калаçăвăн партитурине тăвăр, рольпе илемлĕ вуласа парăр.

Хăвăра тĕрĕслĕр

Санькккан ачалăхĕ мĕнлерех вăхăтра иртнĕ-ши? Çакна мĕнпе çирĕплетме пултаратăр?

Юрий Скворцов
(1932 - 1977)

Юрий Илларионович Скворцов *— чăваш прозаикĕ, сăвăçи, тăлмач. Вăл Чăваш Республикин Муркаш районĕнчи Хурăнкасси ялĕнче çуралнă. Вăтам шкулта, Чăваш патшалăх педагогика институтĕнче вĕреннĕ. Чăваш кĕнеке издательствин редакторĕнче, Чăвашрадио корреспонденчĕнче, «Тăван Атăл» журналăн яваплă секретарĕнче ĕçленĕ.*

Çыравçăн пултарулăхĕ анлă, пысăк. Вăл сăвăсем, калавсем, повеçсем çырнă. Чăваш композиторĕсем унăн сăввисемпе юрăсем çырнă. Çавăн пекех Ю. Скворцов Сергей Есенин, Янка Купала сăввисене, серб, венгер, мари çыравçисен хайлавĕсене чăвашла куçарнă.

Ю. Скворцовăн пултарулăхĕнче «Уках хурăнĕ», «Хĕрлĕ мăкăнь», «Çын ăшши» повеçсем паллă вырăн йышăнаççĕ. Литература пултарулăхĕнче вĕсем илемлĕ философи йышне кĕреççĕ.

Çыравçăн паллăрах кĕнекисем: «Сурăм хĕрĕ» (Девушка с берегов Сормы), «Хĕрлĕ мăкăнь» (Красный мак), «Уках хурăнĕ» (Береза Угахви), «Хĕвеле хирĕç» (Навстречу солнцу), «Çын ăшши» (Тепло людское), «Сарă кунсем» (Светлые дни), «Çул юлташĕ» (Спутник), «Сăваплă вут» (Священный огонь).

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Юрий Скворцов мĕнле жанрсемпе тухăçлă ĕçленĕ?
2. Вăл ăçта çуралса ӳснĕ? Çав вырăна Чăваш Республикин картти çинче тупăр.
3. Чăваш çыравçи камсен хайлавĕсене чăвашла куçарнă?
4. Çыравçăн паллăрах кĕнекисене калăр.

ПАЛЛАМАН АЧА
Калав

Çичçырма ялĕн тулашĕнче лапамра ăшăхланса юлнă пăрахăç пĕве пур. Пĕвинче хур-кăвакал çеç шапăлтатать. Ялти ача-пăча шыва кĕме те, пулла та çӳремест унта.

Анчах пĕр вун ик — вун виç çулхи палламан ача эрнере пĕрре те пулин килсе каятех çакăнта. Вăл яланах мăн çул хĕрринчен уй урлă каçса килет те пĕве хĕрринче чарăнать, чĕркуççи таран шыва кĕрсе чавса тăршшĕ авăрлă пĕчĕкçĕ ăскăçпа аппаланать, бидонне темскер тултарса, каялла автобус чарăннă çĕре утать.

— Пулă тытма килет пулмалла ку ача. Хамăр тытмастпăр — таçтан хуларан киле-киле тытса каяççĕ, — тарăхаççĕ Çичçырма ачисем Кольăпа

Петĕр. Чăн та, çак ачана пĕве хĕрринче курчĕç те ăна хупăрласа тытрĕç, бидонне тăпăлтарса илчĕç. Анчах палламан ачан бидонĕнче пăтранчăк шывсăр пуçне урăх ним те пулмарĕ.

— Ура ярса ан пуснă пултăр пирĕн ял пĕви енне урăх! Хĕнетпĕр! — каялла вăркăнтарса пачĕç вара вĕсем ачана бидонне. Ача ним шарламасăрах ăскăçĕпе пушă бидонне йăтрĕ те мăн çул хĕрнелле пăрăнса кайрĕ.

Кольăпа Петĕр тепĕр кунне хăйсем вăлтасем йăтса çак пĕве хĕррине пулла анчĕç. Кăнтăрлаччен ларчĕç вĕсем пĕве хĕрринче — пĕр вăлта хулли те пĕрре хускалса илмерĕ… Ачасем ĕненмесĕр тата ик-виçĕ кун умлă-хыçлă пĕве хĕррине тухрĕç. Пĕр шыв калти те тепĕр шапа кăна тытрĕç вĕсем.

— Ухмаха ернĕ пуль эсир? Мĕн пулли пултăр çав пĕвере? Никам та пулă яман унта! — кулчĕç вĕсенчен ялти ачасем те, çитĕннисем те.

Кольăпа Петĕр, чăн та, ку пĕвене урăх пулла каймарĕç, анчах леш палламан ача çав-çавах бидон йăтса унталла утнине темиçе те курчĕç.

— Тем тесен те, пулă тытать вăл ача. Темĕскер пурах унта… Атя пĕрре сыхласа тăрар — мĕн тытать вăл…— терĕ Петĕр Кольăна.

Кольăпа Петĕр, çав палламан ача тепре килнине курсан, çыран хĕррине хăва тĕмĕ хыçне пытанса ларчĕç.

Акă арçын ача, яланхи пекех, пĕчĕк бидонпа ăскăç йăтса килчĕ те хĕрарăмсем кĕпе çăвакан кĕпер çинче чарăнчĕ. Вăл марлĕрен тунă алтăр пысăкăш ăскăçпа шывран темĕскер ăса-ăса илсе бидона ячĕ. Бидонĕ кĕçех тулчĕ пулмалла. Палламан ача ÿкрĕ те каялла кайма ура çине тăчĕ. Çак вăхăтра ун умне Кольăпа Петĕр сиксе тухрĕç.

Словарь ĕçĕ

ăшăхланса юл — сильно обмелеть
пăрахăç пĕве — заброшенный пруд
хур-кăвакал шапăлтатать — плещутся гуси и утки
уй урлă каçса кил — приходить через поле
пĕве хĕринче чарăн — остановиться на берегу пруда
ăскăçпа аппалан — возится с черпалкой
хупăрласа тыт — окружить
тăпăлтарса ил — вырвать
хĕне — избить
вăркăнтарса пар — швырнуть
хускалса ил — двигаться
умлă-хыçлă — друг за другом
пĕве хĕррине тух — приходить на берег пруда
шыв калти — тритон
ухмаха ер — сдуреть
тем тесен те — что ни говорите
сыхласа тăр — охранять
пытанса лар — спрятаться
кĕпе çăвакан кĕпер çинче — помост для стирки белья
сиксе тух — выскочить

Хăвăра тĕрĕслĕр

Пăнчăсем вырăнĕнче мĕнле ăнлав пытаннă-ши?

… — это речевой портрет. Характеристика персонажа литературного произведения через его речь.
… — литература хайлавĕнчи персонажа унăн пуплевĕ урлă кăтартса пани.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Çичçырма ялĕнчи пĕвене ялти ача-пăча шыва кĕме çӳрет-и?
2. Кашни эрнерех çак пĕвене кам килсе каять?
3. Пĕвере палламан ача мĕн тăвать?
4. Кольăпа Петĕр мĕншĕн тарăхаççĕ?
5. Çак пĕвере Кольăпа Петĕр мĕн тытрĕç?
6. Ачасем пĕвере пулă çуккине ĕненчĕç-и? Мĕншĕн?

Литературный образ — это художественное отражение с помощью слова человеческих характеров, событий, предметов, явлений в конкретной, индивидуально-чувственной форме.

Литература сăнарĕ — çынна, çут çанталăкпа чĕр чунсен тĕнчинчи пĕр-пĕр япалана литературăпа ӳнер хайлавĕсенче илемлĕх мелĕсемпе усă курса сăнлани.

ПАЛЛАМАН АЧА

Калав. Малалли

— А-а, эс каллех килтĕн-и-ха? — вашт! туртса илчĕ Петĕр палламан ача аллинчен бидона, шала пăхрĕ. Анчах унта каллех пăтранчăк шывсăр пуçне урăх нимĕн те çуккипе ним тума аптраса тăчĕ.

— Ан тăкнă пултăр! — кăшкăрса ячĕ арçын ача, бидона ярса тытса.

— Эс кам ачи, ăçтан? — ыйтрĕ Петĕр хаяррăн, бидонне алран ямасăр.

— Хуларан.

— Каллех пулă тытма килтĕн-и?

— Çак пулă-и вара вăл? Пар бидона! — парăнмарĕ ача.

— Хм… Епле чăркăшланать!.. Тыттарса яр ăна, Петĕр, янахран. Тен шпион пуль вăл, — терĕ Коля.

— Эс мĕн ятлă? — ыйтрĕ Петĕр, чăн та, шухăша кайса.

— Женя.

— Миçемĕш класа каятăн?

— Кĕркунне — улттăмĕшне.

— Халь мĕн турăн эс кунта? — шпион тытрăм тесех ачана тĕпчеме пуçларĕ Петĕр.

— Планктон тытрăм.

— Мĕн-мĕн? Çавăн ятлă пулă-и? Ăçта вăл кăтарт-ха? — тепĕр хут бидон ăшне пăхам пек турĕ Петĕр.

— Лайăхрах пăх эс! — тутине мăкăртрĕ палламан ача.

— Хе-е! Эс чĕлхе вылятма юрататăн иккен. Тен, чăнах шпион пуль эс?..

— Нимле шпион та мар… Суккăр мар пулсан, лайăхрах пăх эс...

Хальхинче Коля пĕшкĕнсе бидона пăхрĕ…

— Ха, темскер пур унта… Кур-ха, Петĕр, кур, у-уй, кĕшĕлтетеççĕ!..

Петĕр те тепĕр хут бидон умне пĕшкĕнчĕ.

Чăн та, мĕн кăна çук иккен бидонти шывра…

— Мĕн тăватăн вара эс ку шыв пыйти-шăркипе? — тĕлĕнчĕ хальхинче Петĕр, палламан ача çине пуçне çĕклесе.

— Пулăсене тăрантаратăп.

— Мĕнле пулăсене?

— Ман аквариум пур…

— А-ав мĕн икке-ен…— ура çине тăчĕ Коля. — Пар эс ăна, Петĕр, бидонне… Илсе кайтăр хăйĕн хуртлă шывне!

— Нумай-и вара сан пуллисем? — ыйтрĕ хальхинче Петĕр çемçереххĕн.

— Çителĕклех, — тавăрчĕ Женя.

— Тен, пире те паратăн?

— Пырса пăхăр — хăшĕ килĕшет… Пама пултаратăп.

— Суятăн эс!..

— Айтăр манпа пĕрле.

— Хулана-и?

— Хулана çав. Инçе мар кунтан. Кайма вунă пус та килме вунă пус пултăр…

Петĕрпе Коля, чăн та, Женьăпа пĕрле хулана кайса курма шутларĕç. Хулана çитсен, Женя патне кĕчĕç.

Женьăн килĕнче, чăн та, аквариум пур иккен. Пĕрре кăна та мар, виççĕ — вунултă литр шыв кĕрекеннинчен пуçласа çичĕ литр кĕрекенни таран. Кунсăр пуçне вăлча сапма, çăвăрлама янă пулăсем, тин вăлчаран тухнисемпе тин çуралнисем уйрăм кĕленче савăтсенче ишсе çӳреççĕ.

Тĕпне шакă чулĕ, хăйăр сарнă савăтсенче кашнинчех шывра ӳсекен мăк, хупах, упа сарри, хăмпă курăкĕ, шапа лĕкки пур. Пĕри тĕпĕнчен çитĕнет, тепри çиелте ишсе çӳрет. Ку курăксем хĕвел пăхнă чух шыва кислород кăлараççĕ иккен, çав вăхăтрах пулăшăн апат та.

Çакăнтан вара Петĕрпе Коля Çичçырма ялĕн пĕви еннелле хуларан бидонпа ăскăç йăтнă арçын ача килессе чăтăмсăррăн кĕте пуçларĕç. Женя килсен, хĕпĕртесе хирĕç чупса тухрĕç, хăйсем те унпа пĕрле пĕверен планктон тытрĕç.

Петĕрпе Коля хулари «палламан ачапа» çывăх туслашса кайрĕç.

Словарь ĕçĕ

пăтранчăк шыв — мутная вода
аптраса тăр — быть в растерянности
ярса тыт — схватить
епле чăркăшланать — артачится
тыттарса яр ăна, янахран — дать по морде
тутине мăкăртрĕ — надуть губы (обидеться)
чĕлхе вылят — болтать
кĕшĕлтет — кишит
пуçне çĕкле — поднять голову
çемçереххĕн ыйт — спросить помягче
çителĕклех — достаточно
тавăр — вернуть
вăлча сап — метать икру, нереститься
çăвăрлама яр — нереститься
тин вăлчаран тух — только вылупились
хупах — лопух
упа сарри — папоротник
шапа лĕкки — ряска

Илемлӗ вулама хӑнӑхатпӑр

Калаври Кольӑпа Петӗр тата палламан ача хушшинчи калаҫӑвӑн партитурине тӑвӑр, рольпе илемлӗ вуласа парӑр.

Ыйтусемпе ӗҫсем:

1. Калавра пурӗ миҫе сӗнар? Вӗсен ячӗсене каласа тухӑр.
2. Петӗр палламан ача аллинчи бидона мӗншӗн туртса илчӗ?
3. Палламан ача мӗн ятлӑ?
4. Вӑл ӑшӑхланса юлнӑ пӗвене мӗн тума килнӗ?
5. Женьӑн килӗнче ачасем мӗн курчӗҫ?
6. Женя пулӑсем ҫинчен нумай пӗлет-и? Хӑвӑр шухӑша калаври тӗслӗхпе ҫирӗплетӗр.
7. Мӗнле шутлатӑр, Петӗрпе Коля хулари «палламан ачапа» мӗншӗн ҫывӑх туслашаса кайрӗҫ-ши?

Хӑвӑра тӗрӗслӗр

1. Кольӑпа Петӗр мӗнлерех ачасем? Вӗсем мӗнлерех пулнине автор пуплев урлӑ еплерех кӑтартса парать? Ҫав вырӑнсене тупса вулӑр?
2. Ю. Скворцов ҫырнӑ «Палламан ача» мӗнле калав? Психологиллӗ калав-и? Дидактикӑллӑ калав-и?

Ырӑ (пархатарлӑ) тата сивлек (пархатарсӑр) сӑнарсем пулаҫҫӗ. Ыррисем пирӗн кӑмӑла каяҫҫӗ, пурнӑҫра эпир вӗсем пек пулма тӑрӑшатпӑр. Сивлеккисем хӑйсен киревсӗр ӗҫӗсемпе палӑраҫҫӗ, эпир вӗсене кӑмӑлламастпӑр.

Халӑх ӑс-хакӑлӗ

Ваттисен сӑмахӗсен пуҫламӑш пайне тупӑр:

1. … ыр ятпа асӑнаҫҫӗ.
2. … пӗчӗккине ҫухатнӑ.
3. … ачаран паллӑ.
4. … хӑвна та тиркемӗҫ.
5. … ырӑ ят илеймӗн.

ÇАКĂ ÇУТĂ ТĔНЧЕРЕ ВĂЙЛИ ÇУК ТА ЭТЕМРЕН — НЕТ СИЛЬНЕЕ ЧЕЛОВЕКА В ЭТОМ МИРЕ НИКОГО

Петĕр Хусанкай
(1907 – 1970)

Петĕр Хусанкай (Петр Петрович Хусанкай) *— чăваш халăх сăвăçи, литература тĕпчевçи, публицист, тăлмач. Вăл Тутар Республикин Элькей районĕнчи Сиктĕрме (халĕ Хусанкай) ялĕнче çуралнă. Хусанти педагогика техникумĕнче, Тухăç халăхĕсен педагогика институтĕнче, литературăн аслă курсĕнче пĕлӳ пухнă. «Сунтал» журналта, Мускаври тухса тăнă «Коммунар» хаçатра ĕçленĕ, Чăваш АССРĕн тата РСФСРăн Аслă Канашлăвĕсен депутачĕ пулнă. Тăван çĕр-шывăн аслă вăрçине хутшăннă. Вăрçăра çар журналисчĕ, дивизи хаçачĕсен ĕçтешĕ пулнă.*

Петĕр Хусанкай Паттăрлăхшăн Хĕрлĕ Çăлтăр орденне тата медальсене тивĕçнĕ, Чăваш АССРĕн К.В. Иванов ячĕллĕ патшалăх, Чăваш комсомолĕн Çеçпĕл Мишши ячĕллĕ премисен лауреачĕ.

Петĕр Хусанкайăн пултарулăхĕ анлă, пысăк. Лирик, историк, философ, этнограф, критик, фольклорист, чĕлхеçĕ, публицист — вăл сăмах ӳнерĕн пур жанрĕпе те тухăçлă ĕçленĕ. Вырăсла та нумай çырнă. Çавăн пекех вăл А. Пушкин, М. Горький, В. Маяковский, Т. Шевченко, В. Шекспир (пурĕ 178 поэт произведенийĕсене) чăвашла куçарнă. А. Пушкинăн «Евгений Онегин» романне чăвашла куçарни сăвăçа «Аптраман тавраш» сăвăлла роман çырма хавхалантарнă. Хăйĕн хайлавĕсене те куçаруçăсем вырăс, украина, болгар, акăлчан, француз, нимĕç, итали, чех, араб, грузи, тутар тата ытти чĕлхесене куçарнă.

Петĕр Хусанкай 50 ытла кĕнеке авторĕ. Çыравçăн паллăрах хайлавĕсем: «Эпир пулнă, пур, пулатпăр» (Были мы, и есть, и будем) сăвă, «Таня», «Магнитту» (Магнит гора), «Мĕн-ши вăл Тăван çĕр-шыв?» (Что такое Родина?) поэмăсем, «Тилли юррисем» (Песни Тилли) сăвă ярăмĕ, «Аптраман тавраш» (Род Аптрамана) сăвăлла романĕ.

Литературăра палăрнă хайлавсемшĕн П. Хусанкай ячĕпе хисепленсе тăракан профессионаллă çыравçăсен премие парса чысласçĕ.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Петĕр Хусанкай çуралнă вырăна карта çинче тупăр. Тутар республикинче çуралнă ытти чăваш çыравçисен ячĕсене аса илĕр.
2. П. Хусанкайăн паллăрах хайлавĕсене калăр? Эсир унăн хăш хайлавĕсене вуланă?
3. Паллă сăвăçă камăн хайлавĕсене чăвашла куçарнă?
4. Вăл çырнă хайлавсене ытти чĕлхене куçарнă-и?
5. Хăй вăхăтĕнче П. Хусанкая «туслăхпа мире упракан элчĕ (посол)» тесе хакланă. Мĕншĕн-ши?
6. Чăваш литературинче Петĕр Хусанкай премийĕ пур-и? Пур пулсан, çак премие мĕнле ĕçсемшĕн параççĕ?

ТЕЗАВРУС ЛИНГВА ЧУВАШОРУМ

Чиновниксем ним вырăнне хумасăр
Пире куçран хăртса виртленĕ чух,
«Час сирĕн чĕлхĕре те тĕп тăватпăр!» —
Тесе чĕремĕре витернĕ чух
Вĕреннĕ вырăс пур усал вăя
Мухтавлă ырă ĕçĕпе питленĕ:
«Чăваш чĕлхи илемлĕ те пуян
Тезаврус лингве чувашорум».

Çапла ят хунă латинла вăл хăйĕн
Чăваш сăмахĕсен кĕнекине.
Çав кĕнеке — ун пурнăçĕ, вăйĕ
Вăл каçрĕ пур патшалăх чĕлхине.
Çапла чун кĕртнĕ тĕттĕм тĕрмере
Раççейĕн çутă ăсĕсем пире!

Словарь ĕçĕ

хăртса виртленĕ чух — позорить, оскорблять
чĕлхĕре тĕп тăватпăр — уничтожить язык
усал вăй — злая сила
ырă ĕçпе питле — осуждать добрым словом
чун кĕрт — оживить
тĕттĕм тĕрме — темница, тюрьма

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Сăвă мĕн çинчен?
2. Чиновниксем чăваш халăхĕнчен мĕн каласа виртленĕ? Çав вырăна тупса вулăр.
3. Вĕреннĕ вырăс çынни чиновниксене мĕнпе «питленĕ»?
4. Вырăс çынни чăваш сăмахĕсен кĕнекине латинла мĕнле ят панă?
5. *«Çав кĕнеке — ун пурнăçĕ, вăйĕ»,* — сăвă йĕркисене мĕнле ăнланатăр?
6. Сăввăн тĕп шухăшĕ хăш йĕркесенче палăрать-ши?
7. Сăвва автор кама халалланă? Эсир çав çын çинчен мĕн пĕлетĕр?

Хăвăра тĕрĕслĕр

П.Хусанкай сăвва мĕншĕн *«Тезаврус лингве чувашорум»* тесе ят панă? Сăввăн ячĕ мĕне пĕлтерет-ши?

Проект

Н.И. Ашмарин словарĕ çинчен Интернет уçлăхĕнчен информаци шыраса тупăр, каласа пама хатĕрленĕр.

Культурăсен çыхăнăвĕ

Вырăссен паллă ăнлантару словарĕн ятне аса илĕр. Унăн авторĕ кам? Çак словарьте пурĕ миçе сăмах? Ăна миçе çул хушши çырнă?

Ӳнер тата сăмах тĕнчи

Н.И. Ашмарина мĕнле художниксем, скульпторсем хăйсен ĕçĕсене халалланă? Интернет уçлăхĕнчен çав ĕçсене тупăр, каласа пама хатĕрленĕр.

Халăх ăс-хакăлĕ

Ваттисен сăмахĕсене чăвашла куçарăр е тӳр килекен чăвашла ваттисен сăмахĕсене тупăр.

1. Дурная слава по прямой дороге, а хорошая — в обход.
2. Два языка — два ума, три языка — три ума.
3. Слово ровно золоту.

Порфирий Афанасьев
(1942)

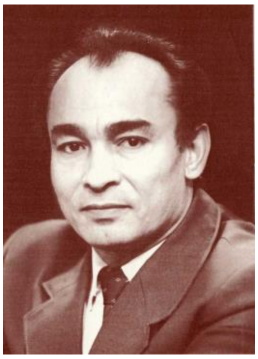

Порфирий Васильевич Афанасьев *— чăваш халăх сăвăçи, прозаикĕ, драматургĕ, публицист, тăлмач. Вăл Тутар Республикин Çарăмсан районĕнчи Çĕнĕ Йĕлмелĕ ялĕнче çуралнă. Ялти вăтам шкулта, Хусанти патшалăх педагогика институтĕнче вĕреннĕ. Хусанта тухса тăракан «Хĕрлĕ ялав» хаçат редакцийĕнче, тăван ялĕнчи шкулта, Çарăмсан район хаçачĕнче, «Коммунизм ялавĕ» хаçатра, «Хатĕр пул» журналта, Чăваш кĕнеке издательствинче, Чăваш писателĕсен союзĕн правлени председателĕнче, Чăвашрадион тĕп редакторĕнче, Чăваш Республикин Пичетпе информаци политикин министрĕн çумĕнче вăй хунă, Чăваш Республикин Мире хӳтĕлекен комитечĕн тата Раççей мир фончĕн ертӳçи пулнă.*

Литературăри çитĕнӳсемшĕн Порфирий Афанасьева «Чăваш Республикин искусствăсен тава тивĕçлĕ деятелĕ» тата «Чăваш Республикин халăх поэчĕ» хисеплĕ ятсем панă. Сăвăç çавăн пекех Чăваш комсомолĕн Çеçпĕл Мишши ячĕллĕ, Чăваш Республикин Патшалăх, Ф. Карим ячĕллĕ, И.Я. Яковлев ячĕллĕ, М.Д. Трубина ячĕллĕ премисен лауреачĕ, Чăваш Республикин искусствăсен тава тивĕçлĕ ĕçченĕ.

Порфирий Афанасьевăн пултарулăхĕ анлă, пысăк. П.В. Афанасьев поэзире, прозăра, драматургире ăнăçлă ĕçлет. Çавăн пекех вăл В. Шекспир, Л. Леонов, В. Распутин хайлавĕсене чăвашла куçарнă.

Сăвăçăн паллăрах кĕнекисем: «Чун çути» (Свет изнутри), «Сан ятупа» (Именем твоим), «Хĕвел хапхи» (Солнечные ворота), «Тав» (Благодарность), «Пурăн, юрату!» (Живи, любовь!).

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Порфирий Афанасьев ăçта çуралнă? Вăл çуралнă вырăна карта çинче тупăр.

2. Çыравçă усă курнă жанрсене палăртăр.
3. Литературăри çитĕнӳсемшĕн вăл мĕнле хисеплĕ ятсене тивĕçнĕ?
4. Çыравçăн паллăрах кĕнекисе калăр.

КĂЙКĂР

Поэма сыпăкĕ

Вутпа чечек

Çавăрттарать тăман,
Çил шăхăрса вĕрет.
Вăй-хал хавшанăран
Канма ларас килет.

Анчах ăçта канас?
Сĕнтĕрвăрри хыçра,
Умра – çиллес тăман
Пăхса та курăнми.

Чăт, Андриян, чăтах,
Унта ав, анăçра,
Чылай йывăртарах –
Тăшман виç çул урать.

Хаяр вăрçа пула
Аслисемпе пĕр тан
Сан авăн çапмалла,
Сан хывмалла капан.

Сан утă çулмалла —
Çитмест арçын алли.
Сан выльăх пăхмалла —
Аш кирлĕ фронт валли.

Вун виççĕри ачан,
Сан вĕренес пулать,
Вĕреннĕ çын анчах
Хăй вăйлине туять.

Ах, çăмăл мар сана,
Чĕрӳ епле чăтать?
Килте ав аçуна
Пит йывăр чир кăшлать.

Ылханлă вăрçăран
Куллен — хура хыпар,
Çав фашиста хăçан
Тĕп тăвĕ Хĕрлĕ çар?

… Урать, урать тăман,
Урать каçса кайса.
Утать-ха Андриян
Мĕнпур вăйне пухса

Йăлт кайнăччĕ халтан.
Сасартăк — çын умра.
Иван-çке ку, Иван!
Пиччеçĕм-мĕн, ара?

— Сана кĕте-кĕте
Шалт ывăнтăм, Энтри,
Аттен унта, килте…
Текех тапмасть чĕри…

Çапла вĕçленчĕç сан
Ачалăх кунĕсем
Ан парăн, Андриян,
Чуна хытар. Тӳссем.

…Эс çĕнтерӳ кунне
Манаймăн нихăçан.
Хитреччĕ çуркунне,
Ем-ешĕлччĕ вăрман.

Пуçтартăн тăрăшса
Эс çеçпĕл чечекне.
Каларăн савăнса:
— Çĕнтертĕмĕр, анне!

Словарь ĕçĕ

çавăрттарать тăман — кружит вьюга
авăн çап — молотить хлеб
çил шăхăрса вĕрет — ветер свищет
вăй-хал хавшать — ослабевать
капан хыв — копнить, стоговать, метать стог
йывăр чир кăшлать — точит болезнь
хура хыпар — страшая весть
урать тăман — бушует буран (вьюга)
халтан кай — обесилеть
чĕре тапмасть — сердце не стучит
чунна хытар — становиться тверже, жесче

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Поэма сыпăкĕн партитурине тăвăр. Уçăмлă, ăнланулла вулама вĕренĕр.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. «Вутпа чечек» сыпăкра автор мĕнле сăнарсемпе паллаштарать?
2. Кам вăл Энтри? Кам вăл Иван?
3. Поэма сыпăкĕнчи ĕçсене йĕркипе çырса тухăр.
4. Çил-тăвăла пăхмасăр Сĕнтĕрвăрринчен киле кам утать? Вăл Сĕнтĕрвăррине мĕн тума кайнă?
5. Андриянăн аслисемпе пĕр тан мĕн-мĕн тумалла? Мĕншĕн? Çав вырăна тупса вулăр.
6. Андриянăн ашшĕ ăçта?
7. Андрияна Иван пиччĕшĕ мĕнле усал хыпар пĕлтерет?
8. Поэма сыпăкĕнче миçемĕш çула асăннă? Çав вырăна тупса вулăр.
9. *«Вĕреннĕ çын анчах*
   Хăй вăйлине туять», — поэма йĕркисене мĕнле ăнланатăр?

Хăвăра тĕрĕслĕр

Пăнчăсем вырăнĕнче мĕнле ăнлав пытаннă-ши?

… — реальный человек, облик, поведение, события, жизни которого послужили автору основой для создания образа литературного героя.
… — чăн пурнăçри çын; çыравçă унăн сăн-сăпатне, характерне пĕр-пĕр хайлаври персонажăн сăнарне калăпланă чух тĕпе хурать.

Ĕнен пире!

Хур кайăк карти пек,
Ылмашăнса
Космонавтсем
Орбитăна тухаççĕ.
Канма тесе каймаççĕ
Космоса —
Унта тĕнче вăрттăнлăхне
Шыраççĕ.

Ай çăмăл мар,
Тап-такăр мар çав çул,
Çапах та ĕмĕт

Яланах çунатлă,
Хăюллă пул,
Пĕр шиксĕр, чăрсăр пул,
Чи хăюллин кăна
Чĕри хăватлă.

Пăхатăп эпĕ
Андриян çине.
Вăл ик хутчен
Сĕм уçлăха хăпарнă.
Вăл курнă çывăхран
Çăлтăрсене,
Вăл аякран
Çĕр аннене сăнанă.

Çĕр-шывăн паттăр,
Харсăр ывăлне
Калатăп эп
Сума суса, хисеплĕн:
«Пире эс чĕнтĕн
Çўллĕ тўпене,
Чун çунатне сарма
Пире вĕретрĕн».

Эс, ĕмĕт-тĕллевне
Курса-пĕлсе,
Ăна парăнтарма
Пултарнă кăйкăр,
Ĕнен пире:
Вăй-халлă чăвашсем
Завод лартаççĕ,
Ўстереççĕ çăкăр.

Пўлеççĕ Атăла
Хăюллисем,
Ун хăватне
Этемлĕхшĕн кўлеççĕ.
Эс кур пире —
Шансам та ĕненсем:
Кашни чăваш çынни паян —
Вĕçевçĕ!

Словарь ĕçĕ

хур кайăк карти — караван (стая) диких гусей
ылмашăн — меняться
тĕнче вăрттăнлăхне шыра — искать тайну вселенной
ĕмĕт çунатлă — крылатая мечта
хăватлă чĕре — мощное сердце
сĕм уçлăх — космос, темный космос
çăлтăр — звезда
чун çунатне сар — раскрыть душу
ĕмĕт-тĕллев — мечта
парăнтар — одержать победу

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Поэма сыпăкĕн партитурине тăвăр. Уçăмлă, ăнланулла вулама вĕренĕр.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Космонавтсем орбитăна тухнине автор мĕнле кайăксемпе танлаштарать? Мĕншĕн?
2. Космонавтсем космосра мĕн шыраççĕ?
3. Андриян космос уçлăхне миçе хутчен хăпарнă? Автор ăна палăртать-и?
4. Автор «Ĕнен пире!» тесе кама калать?
5. Вăй-халлă чăвашсем мĕн-мĕн тăваççĕ?
6. *«Кашни чăваш çынни паян — Вĕçевçĕ!»*, — поэма йĕркисене мĕнле ăнланатăр?

7. «Кăйкăр» поэмăри Андриян Николаев сăнарĕ пире мĕн тума чĕнекен сăнар?

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Эсир А. Николаев çинчен мĕн пĕлетĕр? Вăл ăçта çуралса ÿснĕ?
2. А.Николаев космосра миçе хутчен пулнă?
3. А.Николаевăн космосри ячĕ мĕнле пулнă? Эсир ăна пĕлетĕр-и?
4. Мĕншĕн чăваш космонавчĕн уçлăхри ячĕ кăйкăр пулнă?
5. Пурнăçра чăн пулнă çын илемлĕ произведенин тĕп сăнарĕ пулма пултарать-и? И.Я. Яковлев, К.В. Иванов çинчен çыравçăсем илемлĕ хайлавсем çырнă-и?

Культурăсен çыхăнăвĕ

Вырăс литературинче М. Кутузов, А. Суворов, А. Маресьев прототипĕсене кăтартнă хайлавсене аса илĕр. Вĕсен авторĕсем камсем?

Ӳнер тата сăмах тĕнчи

1. 5-мĕш класс валли хатĕрленĕ «Чăваш литератури» вĕренӳпе вулав кĕнекинчи Н. Овчинниковăн «Салам, Çĕр!» картинине аса илĕр. Унта художник камăн сăнарне кăтартнă?

2. А.Г. Николаев çинчен тата мĕнле художниксем, скульпторсем хăйсен ĕçĕсене хайланă? Интернет уçлăхĕнчен çав ĕçсене тупăр, каласа пама хатĕрленĕр.

ĔÇ ÇЫННА ИЛЕМ КӲРЕТ — ТРУД КРАСИТ ЧЕЛОВЕКА

Мария Ухсай
(1908 – 1969)

Мария Дмитриевна Ухсай *— чăваш çыравçи, драматургĕ. Вăл Чăваш Республикин Куславкка районĕнчи Карач ялĕнче çуралнă. Карачри шкулта, Шупашкарти Чăваш педагогика техникумĕнче, Чăваш патшалăх педагогика институтĕнче вĕреннĕ. Шкулта ачасене вырăс чĕлхипе литератури вĕрентнĕ, Канашри педагогика училищинче пулас учительсене вĕрентнĕ, Ульяновскри Чăваш педагогика училищинче ĕçленĕ. Шупашкара яланлăхах куçса килсен хăйĕн малашнехи пурнăçне йăлтах чăваш литературипе çыхăнтарнă.*

Мария Ухсай литературăри çитĕнӳсемшĕн Ĕçлĕх Хĕрлĕ Ялав орденне, Чăваш АССР ӳнерĕн тава тивĕçлĕ ĕçченĕ ята тивĕçнĕ.

М. Ухсай пултарулăхĕ анлă, пысăк. Вăл проза жанрĕнче те, драма жанрĕнче те ĕçленĕ. М. Ухсай çырнă хайлавсене чăваш театрĕсен сценисем çинче темиçе хутчен те лартнă.

Çыравçăн паллăрах хайлавĕсем: «Хăйă çути» (Свет лучины), «Типĕ çыран хĕрринче» (На берегу сухого обрыва) калавсем, «Кăра çилсем» (Буйные ветры) повесть.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Мария Ухсай литературăн хăш жанрĕсемпе тухăçлă ĕçленĕ?
2. Çыравçă ăçта çуралнă? Вăл çуралнă вырăна Чăваш Республикин картти çинче тупăр.
3. Çыравçăн паллăрах хайлавĕсене калăр.

ИРХИ СЫВЛĂМ
Юмах

Ир тăракан çерçи тулă пĕрчи тупнă тет.
Халăх сăмахлăхĕнчен

Пĕр урамра икĕ хĕр ача пурăннă тет. Пĕри Машук ятлă, тепри — Липпа. Машук амăшĕ питĕ вĕçкĕн хĕрарăм пулнă, Липпа амăшĕ ĕçчен çын пулнă.

Пĕрре урамра ачасем выляна. Липпа пуринчен те савăнăçлăрах пулнă, темиçе тĕрлĕ вăйă пуçласа янă, тĕрлĕрен юрă юрланă. Çав вăхăтра хĕрарăмсем пĕренесем çинче калаçса ларнă.

— Çапах та, — терĕ ларсан-ларсан Машук амăшĕ, — ман хĕр пекки пĕр ача та çук. Ăсли те ăслă, чиперри те чипер!

Чăнах та, Машук кӳпшем питлĕ, пит çăмартисенчен пӳрнепе тĕксенех юн пĕрĕхсе тухас пек. Çуланса тăракан куç хупанкисем тачка, куçĕсем пачах путса кĕнĕ.

Машук амăшĕ каланă сăмахсене Липпа лайăх ас туса юлнă. Киле пырсан вăл хăй амăшĕнчен ыйтнă:

— Анне, эпĕ чипер-и? — тенĕ.

— Çук, эсĕ пĕртте чипер мар, — тенĕ амăшĕ.
— Чипер пулма пулать-и?
— Пулать…
— Епле?
— Ирсерен пите ирхи сывлăмпа çусан.
Тепĕр кун Липпа ир-ирех вăраннă та амăшĕнчен ыйтнă:
— Анне, паян сывлăм ÿкнĕ-и?
— Мĕне кирлĕ вăл сана?
— Эпĕ пит çăвас тетĕп.
— Чипер пулас тесен сывлăм çинчен нихăçан та çынран ан ыйт. Хăвах тухса пăх. Çынран ыйтса тухсан вăл кÿренме пултарать, — тенĕ амăшĕ.
Тепĕр ирхине ирех Липпа шăппăн тăнă та ерипен пахчана тухса кайнă. Пăхать вăл — пахчари çăра ухлĕм çинче ирхи сывлăм шерепеленсе ларать, ешĕл курăк кăваккăн курăнать. Липпа ерипен пусса вăйлă ухлĕм патне пырса тăчĕ, сивĕ пек туйăнчĕ, çÿçенсе илчĕ, çапах та йĕкĕр ывăçĕпе курăка сăтăрчĕ. Ывăç тулли сывлăм пухăнчĕ. Çав шывпа Липпа питне çурĕ...
Ыйхи вĕççех кайрĕ, ирхи сывлăм вăй кĕртнĕн туйăнчĕ, тепĕр хут выртас килмерĕ, пĕчĕк витре илчĕ те вăл шыв ăсма кайрĕ.
— Ай-ай, пĕчĕкскер, епле ир тăнă вăл! — тесе тĕлĕнеççĕ шыв ăсма аннă хĕрарăмсем.
«Эпĕ ирхи сывлăмпа пит çума тăнă», — тесшĕнччĕ Липпа, анчах амăшĕ никама та калама хушманнине аса илчĕ те:
— Мана анне вăратса шыв ăсма ячĕ, — терĕ.
Çÿллĕ пăрăхра кĕмĕл пек йăлтăртатса шыв юхать, валака ÿкнĕ çĕрте чăл-пар саланса пĕрхĕнет. Тулли валака хĕвелтухăç хĕрлĕ сăн ÿкерет.
Липпа ирхи тĕнчене тĕлĕнсе кайса пăхса тăрать. Ытла та уçă-мĕн ирхине! Витрисене тултарса хăвăрт кăна килне çĕклесе çитерчĕ те шывăн ирхи юррине тепĕр хут итлес тесе каллех шыв ăсма кайрĕ.
Вăл çитнĕ çĕре хĕвел тухрĕ, хĕлхемĕсем шыв юххи витĕр çутатаççĕ, вара шыв ярăмĕсем асамат кĕперĕ пек выляса тăраççĕ. Шыв хĕрринче тăракан йывăççем çинче кайăксем юрланă. Янкăр уçă сывлăшра витре сассисем илтĕннĕ; пĕчĕк хĕр ача ирхи тĕнче илемлинчен тĕлĕнсе кайса пăхса тăнă.

Словарь ĕçĕ

вăйă пуçласа яр — начать игру
пĕрене — бревно
кÿпшем пит — полное лицо
пит çăмарти — щеки
куç хупанки — веки
кÿренме — обижаться
ерипен тух — медленно выйти
ухлĕм — костёр (трава)
ыйхи вĕççех кай — сон улетучился
шерепеленсе лар — свисать гроздьями
валак — желоб
хĕвел хĕлхемĕсем — лучи солнца

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Юмахри Липпапа амăшĕн калаçăвĕн партитурине тăвăр, рольпе илемлĕ вуласа парăр.

Сюжет — это ряд последовательно развивающихся событий, которые составляют литературное произведение.

Сюжет — литература хайлавӗнче геройпа пулса иртекен ӗҫ-пулӑмсен йӗрки тата ҫав ӗҫсенче ҫын сӑнарне уҫса пани.

Ыйтусемпе ӗҫсем:

1. Пӗр урамра мӗн ятлӑ хӗр ачасем пурӑннӑ? Вӗсен амӑшӗсем мӗнле пулнӑ?
2. Машук амӑшӗ хӑйӗн хӗрӗпе мӗн тесе мухтаннӑ?
3. Машук сӑн-сӑпачӗпе мӗнле хӗр ача? Ҫав вырӑна тупса вулӑр.
4. Машук амӑшӗ каланӑ сӑмахсене Липпа илтнӗ-и?
5. Липпа хӑйӗн амӑшӗнчен мӗн тесе ыйтнӑ?
6. Амӑшӗ Липпана илемлӗ пулас тесен мӗн тумалла тенӗ?
7. Мӗншӗн Липпана амӑшӗ сывлӑм ҫинчен никама та калама хушман?
8. Липпа сывлӑмпа мӗн тунӑ?

ИРХИ СЫВЛӐМ

Юмах. Малалли

Ҫапла кашни ир Липпа хӗвел тухиччен тӑма вӗреннӗ. Урӑх ӑна ирхи сывлӑм ҫӳҫентермен — вӑйпа савӑнӑҫ парса тӑнӑ. Ирхи сывлӑмпа ҫӑвӑнса уҫӑлать, чӗкеҫ пек ҫӑмӑл ӗҫлесе ҫӳрет, шӑпчӑк пек юрлама пуҫлать. Пахчара кӗрен чечек ҫеҫке сурчӗ — Липпа ҫеҫке ҫинчен тумлам-тумламӑн ирхи сывлӑма пуҫтарса питне ҫурӗ — хӑй те чечек пек кӗрен пулчӗ.

Амӑшне ирхи ӗҫсене пуҫтарма пулӑшса пӗтерсен вӑл вуланӑ, уроксене вӗреннӗ. Ирхи ӑс-тӑн уҫӑ, часах пурне те ас туса ӑнланса илет, ҫавӑнпа шкула кайиччен ал ӗҫ тумалӑх та вӑхӑчӗ юлать.

Те чӑнах, те ирхи сывлӑмпа ҫӑвӑннипе, Липпа илемлӗрен илемленсе пынӑ, пӗтӗм ял ӑна Чипер Липпа теме пуҫланӑ, палламан ҫынсем те курсан:

— Ай, чипер-ҫке ку хӗр ача! — тесе тӗлӗнсе юлнӑ.

Ҫул хыҫҫӑн ҫул шурӗ. Липпа тӗрлӗрен ӗҫ ӗҫлеме вӗренчӗ, апат-ҫимӗҫ пӗҫерме-и, тӗрӗ-чӗнтӗр тума-и е касма-ҫӗлеме, е ҫуса якатма — Липпана пӗри те ҫитеймен.

— Ах, ҫак Чипер Липпан аллисем ылтӑн пулӗ, — тесе мухтанӑ ӑна.

Шкулта Липпа урока тӗрӗс те уҫҫӑн каласа панӑ, вӑл тахҫан вӗреннисене те манман, паянхи уроксем пекех пӗлсе тӑнӑ.

Пысӑк праҫниксенче пин-пин ҫын пухӑнакан вӑйӑра Липпа ташӑ-юрӑпа тӗлӗнтернӗ. Ҫамрӑксен пысӑк ушкӑнӗнче Липпа мерчен пек ҫуталса тӑнӑ, кирлӗ чухне ун чӗлхи те питӗ вичкӗн пулнӑ.

Липпапа Машукӑн шкултан вӗренсе тухас кун ҫитрӗ. Ирех тӑчӗ Липпа. Кӗнекисене пӑхрӗ, вуларӗ, вара пахчана тухрӗ.

— Эй, ирхи сывлӑм! Вӑй парсам мана! Эй, чечексем, илем парӑр мана!..

Ҫав вӑхӑтра хӗвел тухрӗ.

— Эй, сарӑ хӗвелӗм, ӑс-тӑн пар мана! — терӗ Липпа.

Кӳршĕ хĕрĕ Машук хĕвел тухнине нихăçан та курман, вăл çав вăхăтра хуралса пĕтнĕ минтерĕ ăшне питне чиксе харлаттарса çывăрнă. Ун ир-ирех ĕçлеме тăрас чăрмавĕ пулман: ăна амăшĕ ачашласа та мухтаса кăна ӳстернĕ. Амăшĕ сăмахне итле-итле Машук хăйне питĕ чипер те ăслă тесе шутланă.

Ирхи сывлăм типрĕ, шкула каяс вăхăт çитрĕ. Липпа тап-таса тумланса шкула тухса утрĕ. Машук амăшĕ ăна кантăкран курчĕ те çывăракан хĕрĕ патне чупса пычĕ:

— Тăр, хĕрĕм, тăр! Липпа шкула кайрĕ!

Сиксе тăчĕ Машук. Анасласа çăварне карчĕ, çӳçне уçма пуçларĕ, анчах вăл кĕççе пекех çыхланса пĕтнĕ. Машук тутине чалăштарсах çӳçне тăпăлтарма пуçларĕ. Аран-аран якаткаласа тумланчĕ те шкула чупрĕ.

Экзаменра Липпа хăй пĕлнипе пурне те тĕлĕнтерчĕ. Мĕн-пур пухăннă çын ăна малалла вĕренме канаш панă, ырлăхпа телей суннă. Шкул пуçлăхĕ Липпана ылтăн медаль пама йышăнни çинчен пĕлтернĕ.

Пĕр Машук çеç экзамен парайман.

Словарь ĕçĕ

çӳçентер — испытывать дрожь, ежиться
вăйпа савăнăç пар — дать силу и радость
çăвăнса уçăл — освежиться умывшись
чĕлхи вичкĕн — остра на язык
мерчен пек çуталса тăр — светиться как коралл
хуралса пĕтнĕ минтер — испачканная подушка
харлаттарса çывăр — храпеть (во сне)
чăрмавĕ пулман — не было препятствия
анасласа çăварне кар — зевнуть

Сюжетри ĕç пуçланса кайнине **сюжет пуçламăшĕ** (завязка) теççĕ. Ун хыççăн хайлавра **сюжет аталанăвĕ** (развитие действия) пулать. Ĕç шалтан шала кайса пырать, аталанать, юлашкинчен ĕç-пуç хĕрсе çитет. Çак саманта **хĕрӳ тапхăр** (кульминация) теççĕ. Ĕçĕн юлашки тапхăрне **сюжет вĕçленĕвĕ** (развязка) теççĕ.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Липпа ирхине хăçан тăнă? Кӳршĕ хĕрĕ Машук хăçан тăнă?
2. Липпана ирхи сывлăм мĕн парса тăнă?
3. Ирхи сывлăмпа çăвăннă хыççăн хĕр ача мĕнле ĕçсем тунă?
4. Ялти çынсем Липпана мĕншĕн «Чипер Липпа» теме пуçланă?
5. Шкулта Липпа мĕнле вĕреннĕ?
6. Экзамен умĕн Липпа çут-çанталăк пулăмĕсенчен мĕн-мĕн ыйтнă? Çав вырăна илемлĕ вуласа парăр.
7. Липпапа Машук шкула мĕнле паллăсемпе пĕтерне?
8. Юмаха мĕншĕн «Ирхи сывлăм» тесе ят панă? Çак ят юмахăн содержанине мĕнле уçса пама пулăшать?
9. Юмахри тĕп сăнарсене каласа тухăр. Вĕсене автор мĕншĕн хире-хирĕçлесе сăнласа парать?
10. Автор хăш сăнарсене хурласа çырать?
11. Ырă сăнарсен ырă ĕçĕсене каласа тухăр.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. М. Ухсай çырнă «Ирхи сывлăм» юмахăн иккĕмĕш пайĕнче танлаштарусем тупăр. Вĕсене автор мĕн тума усă курнă-ши?
2. Ку юмах мĕне вĕрентет? Ăнлантарăр.

Халăх ăс-хакăлĕ

Ваттисен сăмахĕсен пуçламăш пайне тупăр.

1. … — ĕçўпе васка.
2. … вăл хăй санран хăратăр.
3. … ĕçлемесен ан та çи.
4. … — кахал пăсать.
5. … пуçра ăс пултăр.

Александр Кăлкан

«Эпĕ Тутар Республикине кĕрекен Пăва районĕнчи Çĕнĕ Мертлĕ ятлă ялта çуралнă. Манăн атте эпĕ вунă çулта чухне вилсе кайрĕ. Ку «мăян çулĕ» тенĕ выçлăх çулĕсенчен пĕринче, 1921 çулта, пулчĕ. Килте выçă вилесрен мана аслă пичче çăлса хăварчĕ. Вун икĕ çулта эпĕ ялти шкултан вĕренсе тухрăм. Çав çулах Петĕр пичче мана вăтăр çухрăмри Пасарлă Упи ялне илсе кайрĕ. Унта икĕ сыпăклă шкула вĕренме вырнаçтарчĕ.

Манăн хваттер хуçи, Адъютантов Василий, — ырă кăмăллă, тўрĕ чунлă, ăш пиллĕ çынччĕ. Нумай пĕлме юрататчĕ, хваттерте тăракансене хăйĕн çемйипе пĕрле апат çитеретчĕç. Выçă вилесрен, куç чирлесрен мана вĕсемех хăтарса хăварчĕç. Килтен анне апат-çимĕçпе тивĕçтерейместчĕ, хваттершĕн укçине те тўлейместчĕ. Çапах та хваттер хуçи мана хăваласа кăларса ямарĕ».

А. Кăлкан

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. «Пан улми» калава кам çырнă? Эсир çак калавăн тĕп шухăшне ас тăватăр-и?
2. Александр Кăлкан тухăçлă ĕçленĕ жанăра калăр.
3. Александр Кăлкана выçă вилесрен миçе хутчен çăлса хăварнă? Камсем?
4. Пасарлă Упи ятлă ялта А. Кăлкан кам патĕнче пурăннă? Вăл мĕнле çын пулнă?
5. Паллă юптаруçăн ашшĕ «мăян çулĕ» текен выçлăх çулĕнче вилсе кайнă. «Мăян çулĕ» текен выçлăх мĕне пĕлтерет?

НАЯН КАМПУР

Юптару

Кампур шăрăхпала аптранă,
Хашкать вăл чĕлхине тăсса.
«Кун пек ĕç тухас çук-ха манăн,
Вĕрентĕм ĕнтĕ халь ăса:
Хĕле кĕрсессĕн шур юртан
Тăватăп эпĕ хам çурта;
Вара чи пăчă вăхăтра та
Мороженăй çисе выртатăп», —
Шутлать вăл халĕ кашни кун,
Сăлтавĕ, чăн та, «пысăк» ун.
Анчах так сивĕ хĕл хаяррăн
Килсе çитсессĕнех, мăнтарăн,
Хĕссе лартать те хӳрине
Аса илет ăшă çу кунне;
Уйăх çине пăхса хуллен:
«Ах, сивĕ-çке! çăва тухсан,
Ятарласах шăмă пухса,
Хама валли шур пӳрт лартатăп,
Вара хĕлле те ыр куратăп…»

Çапла çул хыççăн çул иртет.
Тума шутланă шур пӳрте,
Юлташăм, эс хăвах туян-тăр,
Кампур тăвать тет-ха паян та.
Ахальтен мар калать кӳрши:
— Кун пек наян ăçта пур-ши?
* * *
Шыраса пăхăр-ха, Кампур,
Тен, сирĕн хушăра та пур?

Словарь ĕçĕ

шăрăхпала аптра — страдать от жары
чĕлхе тăс — высунуть язык
ĕç тухрĕ — дело выгорело, удалось
пăчă вăхăт — душное время
сăлтав — 1. повод, предлог; 2. зацепка
хаяр хĕл — трескучий холод
мăнтарăн — бедный, жалкий, несчастный, горемычный
хӳрине хĕссе лартать — прищемляет хвост
шăмă пух — собирать косточки
ыр кур — наслаждаться, быть счастливым
хăвах туян-тăр — сам чувствуешь
сирĕн хушăра — среди вас

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Юптарăвăн партитурине тăвăр. Уçăмлă, илемлĕ вуласа парăр.

Хăвăра тĕрĕслĕр

Ăнлава малалла тăсăр.

Басня – это **... .**
Юптару тесе … .

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Кампур мĕншĕн чĕлхине тăсса хашканă?
2. Вăл çулла мĕн çинчен шутланă?
3. Хĕлле Кампур мĕн çинчен шутланă?
4. Кампур мĕн тума шутланине пурнăçа кĕртнĕ-и?
5. Кӳрши Кампур пирки мĕн калать? Çав вырăна тупса вуласа парăр.
6. Кампур пурнăçри мĕнле çынсене аса илтерет?
7. Юптарури юлашки икĕ йĕрке умĕн автор мĕншĕн çăлтăрсем лартнă? Çак мелпе автор мĕн каласшăн-ши?

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Юптарăвăн темине палăртăр.
2. Юптарура автор мĕнле проблема хускатнă?

Юмор — особый вид комического, изображение героев в смешном виде. **Сатира** — художественное произведение, остро и беспощадно обличающее отрицательные явления действительности. **Сарказм** — язвительная насмешка, высшая степень иронии.

Кулăш тĕрлĕ пулать: юлташа юратса кулнинчен тăшмана питлесе ятлани таранах. «**Юмор**» сăмах грек чĕлхинчен куçарсан çемçе, ачаш кулăша пĕлтерет. **Сатира** вара питлеве, **сарказм** хаяррăн тиркенине кăтартать.

Халăх ăс-хакăлĕ

Ваттисен сăмахĕсене вырăсла куçарăр е тӳр килекен вырăсла ваттисен сăмахĕсене тупăр.

1. Кахал урине тăхăннă çĕре ĕçчен ĕçне туса пĕтернĕ.
2. Сава хыççăн пуртăпа ĕçлемеççĕ.
3. Çывăракан тилĕ чăх тытмасть.
4. Такăнман лаша çук.
5. Ир тăракан çерçи тулă пĕрчи тупнă.
6. Пысăк ĕç пĕчĕккинчен пуçланать.

Алексей Воробьев
(1922 - 1976)

Алексей Александрович Воробьев *— чăваш сăвăçи, куçаруçи.*

Вăл Вăрнар районĕнчи Мăн Явăшра вăтам хресчен кил-йышĕнче çуралнă. Хăйсен ялĕнчи пуçламăш шкулта, унтан тулли мар вăтам шкулта, Çĕрпӳри ял хуçалăх техникумĕнче, Мускаври аслă литература курсĕсенче пĕлӳ пухнă. Канаш районĕнчи çĕр ĕç пайĕнче, Йĕпреçри МТС пуçлăхĕнче, Калининри МТС агрономĕнче, Чăвашрадиовĕн ял хуçалăх кăларăмĕсен редакторĕнче ĕçленĕ. Тăван çĕр-шывăн аслă вăрçине хутшăннă, йывăр аманнă. Сăвăçă хăйĕн хайлавĕсенче ял пурнăçĕ, çĕр-анне темисене хускатнă.

Алексей Воробьев Çеçпĕл Мишши ячĕпе хисепленекен премин лауреачĕ.

Унăн паллăрах кĕнекисем: «Туслăх çăлтăрĕ» (Звезда дружбы), «Кăнтăрла» (Полдень), «Йăмра» (Ветла), «Хиртех ман чун» (Сердце мое в поле).

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Алексей Воробьев çуралнă вырăна Чăваш Республикин картти çинче тупăр.
2. Алексей Воробьев мĕнле жанрсемпе юратса ĕçленĕ?
3. Сăвăçă мĕнле темăсем хускатнă?
4. А. Воробьев Тăван çĕр-шывăн аслă вăрçине хутшăннă-и?

ÇĂКĂР

Çĕр чăмăрĕ евĕр çавра
Çĕн çăкăр куратăп умра.
Ун пичĕ — тин тухнă хĕвел,
Сасартăк çуталчĕ тĕпел.
Шăпланчĕ пӳрт ăшĕ пĕр си.
Пылланчĕ вĕри хир шăрши.

Касаççĕ ак, чĕллĕн хураççĕ,
Савса хăналаççĕ: астив.
Мухтав сана, тертлĕ хура çĕр!
Мухтав сана, тырă ăсти.

Çанталăк çулла сивĕ тăчĕ.
Çĕртес пек ислетрĕ йĕпе.
Тĕш мулăн кашни сумлă пăчĕ
Кăçал килчĕ мар-и хĕнпе?

Ĕç ăнчĕ уйра мухтанмалăх.
Тимлерĕ Çĕр чаплă парне.
Савса хапăллать пирĕн халăх:
— Тутанăр чăваш çăкăрне!

Чĕлле эп тытатăп типтерлĕн.
Вăл — çăкăр. Ун ячĕ çӳлте.
Хĕвел пайăрки пек хĕлхемлĕн
Куçать ун ăшши ман ӳте.

Эп ĕмĕт çитнишĕн хаваслă.
Вĕрентнĕ пире ачаран:
«Нихçан çăкăртан ан пул аслă».
Саккун пек вăл пулчĕ ялан.

Кам тиркĕ çĕре? Кам ал сулĕ?
Тек иртмĕ йăран хушăпа.
Çĕр-шывăн шăпи, ун кун-çулĕ
Пулайрĕç пĕр пысăк шăпа.

Шăпамăр сăваплă, куратăп.
Манас-и поэт тивĕçне? —
Тăван ял-йыша эп мухтатăп.
Чыслатăп ун тарлă ĕçне.

Çĕн çăкăр — мĕльюнлă ытарлăх.
Пуян кĕр тимлерĕ парне.
Савса хăналать манăн халăх:
— Тутанăр чăваш çăкăрне!

Словарь ĕçĕ

çĕр чăмăрĕ — земной шар
çуталчĕ тĕпел — посветлело в горнице
пылланчĕ —стал сладким
чĕллĕн хураççĕ — кладут ломтями
савса хăнала — угощать
мухтав сана — слава тебе
тертлĕ хура çĕр — изнурённая земля
тутан — попробуй
çĕртес пек ислетрĕ йĕпе — лили дожди, будто хотели сгноить
тĕш мул — богатство зерновых
типтерлĕн тыт — беру аккуратно
хĕвел пайăрки — луч солнца
хĕлхем — искры
ĕмĕт çит — сбылась мечта
тирке — 1. придираться; 2. чернить, порочить
сăваплă шăпа — счастливая судьба
тарлă ĕçе чысла — почитать труд

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Сăввăн партитурине тăвăр. Уçăмлă, илемлĕ вуласа парăр.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Сăвă мĕн çинчен?
2. Кам вăл тырă ăсти?
3. Сăвăри глаголсем миçемĕш сăпатра? Çак мел лирика геройĕ кам пулнине палăртма пулăшать-и?
4. Сăвăç çăкăра мĕнпе танлаштарать?
5. Мĕншĕн сăвăç çăкăра хĕвелпе танлаштарать? Мĕн вăл хĕвел? Хĕвел этеме, тырă-пула, ўсен-тăрана, чĕр-чуна мĕн парать?
6. Сăвăра автор çăкăра тата ял-йыша мĕншĕн мухтать?
7. Сăвва вуласан куç умне мĕнле ўкерчĕк тухса тăрать?
8. Сăввăн тĕп шухăшĕ хăш йĕркесенче палăрать? Çав вырăна тупăр, вуласа парăр.
9. Сăвăра поэтăн кăмăл-туйăмĕ палăрать-и? Мĕнле?
10. Сăвва мĕншĕн «Çăкăр» тесе ят панă? Автор çакăнпа мĕн каласшăн пулнă-ши?

Пултарулăх ĕçĕ

«Çăкăртан асли çук» темăпа пĕчĕк калăпăшлă эссе çырăр.

Халăх ăс-хакăлĕ

Ĕç тата çăкăр çинчен калакан ваттисен сăмахĕсене аса илĕр. Сăввăн тĕп шухăшĕпе тўр килекен ваттисен сăмахĕсене палăртăр.

Геннадий Волков
(1927-2010)

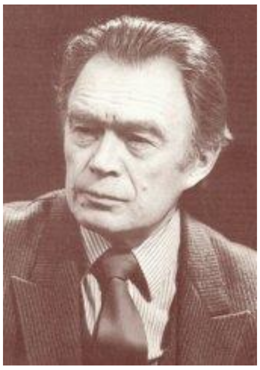

Геннадий Никандрович Волков *– тĕпчевçĕ, педагог, педагогика ăслăхĕсен тухтăрĕ, профессор, çыравçă, кусаруçă, литература критикĕ, академик. Педагогика ăслăлăхĕнчи çĕнĕ юхăма – этнопедагогикăна — пуçарса яраканĕ.*

Вăл Елчĕк районĕнчи Аслă Елчĕк ялĕнче çуралса ÿснĕ. Чăваш педагогика институчĕн физикăпа математика факультетĕнче, Хусанти педагогика институчĕн аспирантуринче вĕренсе тухнă. Чăваш педагогика институтĕнче аслă вĕрентӳçĕре, педагогика кафедрин доценчĕнче, проректорта, Раççей Федерацийĕн çутĕç министерствин наци шкулĕсен ĂТИ секцин ертӳçинче, Эрфуртри аслă педагогика шкулĕнче ĕçленĕ.

Геннадий Волков К.Д. Ушинский ячĕллĕ премийĕн лауреачĕ, Германири Эрфурт университечĕн хисеплĕ тухтăрĕ, Чăваш Республикин патшалăх премийĕн лауреачĕ, темиçе ылтăн медале тивĕçнĕ. Вăл Чăваш Республикин, Калмăк Республикин, Елчĕк районĕн хисеплĕ çынни пулнă.

Паллă академик ачасем валли калавсем, хайласем (притчăсем) çырнă. Унăн хайлавĕсенче чăн пурнăç, ăса вĕрентни, сапăрлăх темисем паллă вырăн йышăнаççĕ. Вăл 500 ытла ăслăлăх ĕçĕн авторĕ. Академикăн паллăрах кĕнекисем: «Этнопедагогика», «Судьба патриарха» роман-эссе, «Асанне калавĕсем»» (Бабушкины сказки), «Туслăхра — вăй» (Сила в дружбе), «Юманпа хĕвел» (Дуб и солнце).

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. «Çамрăкла вĕренни — чул çинче, ватăлла вĕренни — юр çинче», «Чи пысăк инкек» хайласене (притчăсене) кам çырнă? Эсир çак хайласен тĕп шухăшĕсене ас тăватăр-и?
2. Г.Н. Волков педагогика ăслăлăхĕнче мĕнле юхăм пуçарса янă?
3. Хайла (притча) жанрĕпе ытларах мĕн тĕллевпе усă кураççĕ?
4. *«Пĕрре улталан, иккĕ улталан, виççĕмĕшĕнче ларса йĕрен»* текен шухăш паллă академикăн хăш хайлавĕнчен?
5. *«Тулти çил-тăвăл килтинчен лăпкăрах»* текен шухăш тата хăш хайлавран?
6. Паллă академик ăçта çуралнă? Вăл çуралнă вырăна Чăваш Республикин картти çинче тупăр.

ПУЯНЛĂХ ХАКНЕ ĔÇЛЕКЕН ПĔЛЕТ

Хайла

Темĕн тума кирлĕ пулнă вара ачине укçа. Ашшĕнчен ыйтса пăхма шут тытнă.

— Çитет сана, ывăлăм, ман ĕнсе çинче ларма, — хуравланă ашшĕ. — Кайса ĕçлесе укçа туп-ха, — тенĕ.

Амăшĕн икĕ хут укçа пулнă тет. Ырă е усал пулас пирки шухăшламасăрах хăйĕн ывăлне шеллесе пĕр хут укçине пачĕ тет. Хут укçи вара те пĕр тенкĕлĕх, те виç тенкĕлĕх пулнă — ăна халĕ тĕплĕн калаймастăп.

Ашшĕ ĕçрен таврăнсан ачи çак укçана ун патне пырса тăсса парать:

— Акă, атте, эпĕ паян ĕçлесе илнĕ укçа, — тет хăй.

Ашшĕ çак укçана илет те кăмакана пăрахать. Укçа пĕр самантрах ялкăшса çунса каять. Ача çакна вырăнтан хускалмасăр тĕлĕнсе пăхса тăрать, кăмакара укçа мар, хурăн хуппи çунать тейĕн.

— Эй, ачам, çу-ук, ку ĕçлесе тупнă укçа мар иккен, — тет ашшĕ кăмăлсăр пулса. «Ашшĕне çамрăклах улталама пăхаканскертен пархатар пулĕ-ши, пулмĕ-ши?» — тесе шухăшлать хăй ăшĕнче.

— Ултавпа наянлăх пĕртăван, вĕсем çынна ырă тумаççĕ. Хăвах кайса ĕçле-ха, ачам, çын пул, — тет вара ашшĕ ывăлне.

Амăшĕ тепĕр кунне каллех ачине шеллесе хăйĕн юлашки укçине парать.

— Аçу килсен хам ĕçлесе тупрăм тесе пар çак укçана, — тесе вĕрентет.

Ашшĕ ĕçрен таврăнсан ачи ун патне пырса çак укçана тыттарать çеç — лешĕ ăна тӳрех кăмакана пăрахать. Ачи хут укçа çунса пĕтессе кĕтсе тăмасть, нимĕн пулман пекех çаврăнса утать.

— Э-э, ачам, каллех ху ĕçлесе тупнă укçа мар ку, — тесе хурать ашшĕ. Хăй ăна хытă çилленет.

Тепĕр кунне ывăлĕн хăйĕнех ĕçлеме каймалла пулать: амăшĕн укçи пĕр пус та юлман.

— Ачам, хăвăнах кайса ĕçлеме тивет пуль, — тет амăшĕ. — Куратăн, аçуна улталама çук, улталасан та — ырри пулас çук, — тет.

Ачи тухса кайрĕ тет. Кунĕпе тар юхтара-юхтара ĕçлерĕ тет. Алли-урри те хăпарса кайрĕ, тет. Ара, алă-ура хăпарасси вăл ĕçленипе çеç мар, ĕçре пиçменнипе те пулать. Аллинче унăн кунĕпе ĕçленĕшĕн илнĕ кĕмĕл укçа — çирĕм пус.

Каç пулсан ачи ĕçрен ывăнса килчĕ тет. Ашшĕ таврăнсан ывăлĕ ун патне хаваслăн чупса пырса çирĕм пус укçине тыттарчĕ тет. Ашшĕ çак укçана илет тет те нимĕн шухăшласа тăмасăрах кăмакана пăрахма тăрать тет. Ачи çакна курсан çирĕм пуслăх кĕмĕл укçа вутра çунманнине манса кайсах ашшĕ патне чупса пычĕ тет те аллинчен ярса тытрĕ тет.

— Мĕн тăвасшăн эсĕ, атте?! — тесе пĕтĕм чун хавалĕпе кăшкăрса ячĕ тет. — Эпĕ ку çирĕм пусшăн кунĕпе тар юхтарса ĕçлерĕм вĕт, — тесе каларĕ тет ачи.

— Халь ĕненетĕп, ывăлăм, — тенĕ вара ашшĕ те хавасланса. — Ку çирĕм пуса ху тертленсе ĕçлесе тупнă иккен. Ĕçлесе тунă пуянлăха ĕçлекен çын кăна хисеплеме пĕлет. Хăй ĕçлеменни çын тунă япалан хакне нихçан та пĕлес çук, — тесе каланă тет вара ăна ашшĕ.

Словарь ĕçĕ

ĕнсе çинче лар — сидеть на шее

кăмакана пăрах — бросить в печь

ялкăшса çунса кай — сгореть ярким пламенем

кăмăлсăр пул — быть недовольным

шелле — жалеть

вырăнтан хускалмасăр тĕлĕнсе пăхса тăр — смотреть с удивлением не двигаясь

ултавпа наянлăх пĕртăван — обман и лень родственники

нимĕн пулман пек — как ни в чем не бывало

çаврăнса ут — отвернуться

хытă çиллен — обидеться

ĕçре пиç — закаленный в труде **тар юхтар** — работать в поте лица

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Хайлавра (притчăра) миçе сăнар?
2. Ача ашшĕнчен мĕн ыйтса пăхма шут тытнă?
3. Ашшĕ ăна мĕн тума хушнă?
4. Ачана шеллесе амăшĕ миçе хутчен укçа панă?
5. Ашшĕ ачи панă укçасене мĕн тунă? Мĕншĕн?
6. Виççĕмĕш хутĕнче ачи ашшĕне мĕнле укçа тыттарнă?
7. Ашшĕ çав укçана мĕн тăвасшăн пулнă?
8. Ашшĕ мĕншĕн ачи панă укçасене çунтарма тесе кăмакана пенĕ?
9. Хайла (притча) авторĕ ашшĕн сăмахĕсене пĕтĕмлетсе мĕн калать? Çав вырăна тупса вуласа парăр.
10. Хайлан (притчăн) тĕп шухăшĕ хăш йĕркесенче палăрать?

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Хайлавра (притчăра) автор мĕнле проблема хускатнă?
2. Ку хайла (притча) мĕне вĕрентет? Ăнлантарăр.
3. *«Ĕçлесе тунă пуянлăха ĕçлекен çын кăна хисеплеме пĕлет»,* — тенине мĕнле ăнланатăр?

Халăх ăс-хакăлĕ

Панă сăмахсенчен ваттисен сăмахĕсем пуçтарăр.

1. Кĕмесĕр, вĕренеймĕн, шыва, ишме.
2. Ырă, усал, илеймĕн, ĕçпе, ят.

Александр Галкин
(1928 - 2002)

Александр Алексеевич Галкин *— чăваш халăх сăвăçи, юпатаруçи.*

Вăл Чăваш Республикин Элĕк районĕнчи Чулкаç ялĕнче çуралнă. Ялти пуçламăш, Юнтапари тулли мар вăтам шкулсенче, Калининăри педагогика училищинче, Чăваш патшалăх педагогика институтĕнче вĕреннĕ. Чăваш кĕнеке издательствинче, «Тăван Атăл» тата «Капкăн» журналсенче ĕçленĕ. Обществăллă ĕçсенчен те ютшăнса тăман. Ăна темиçе хут та Чăваш АССР писателĕсен союзĕн правлени членне, Шупашкар хулин Ленин район совечĕн депутатне суйланă.

Александр Галкин — нумай енлĕ çыравçă. Вăл — лирик та, прозаик та, юптаруçă та. Ун сăввисемпе Ф. Лукин, Г. Лебедев, Г. Хирпю, А. Асламас тата ытти композиторсем 200 яхăн юрă кĕвĕленĕ. Çавăн пекех çыравçă М. Горький, С. Есенин, А. Пушкин, М. Шолохов хайлавĕсене чăвашла куçарнă. Хăйĕн хайлавĕсене те куçаруçăсем 30 чĕлхене куçарнă.

Александр Галкин 30 кӗнеке авторӗ. Вӗсенчен 5 кӗнеке вырӑсла, тутарла 1 кӗнеке тухнӑ. Ҫыравҫӑн паллӑрах кӗнекисем: «Сиплӗ сӑмах» (Целебное слово), «Тӑван тавралӑхра» (В родном краю), «Вӑйӑран вӑкӑр…» (До добра не доведет), «Аптраман Раман» (Храбрый Ромка), «Шӳтлесе мар…» (Кроме шуток).

Александр Галкина Чӑваш литературине аталантарас тӗлӗшпе чылай вӑй хунӑшӑн тата обществӑлла ӗҫре пысӑк активлӑх кӑтартнӑшӑн «Чӑваш АССР культурӑн тава тивӗҫлӗ ӗҫченӗ», «Чӑваш Респубпикин халӑх поэчӗ» хисеплӗ ятсемпе чысланӑ.

Хӑвӑра тӗрӗслӗр

1. Александр Галкин хайлавӗсен жанрӗсене алӑртӑр.
2. Паллӑ юптаруҫӑ ӑҫта ҫуралнӑ? Вӑл ҫуралнӑ вырӑна Чӑваш Республикин картти ҫинче тупӑр.
3. А. Галкин ҫырнӑ сӑвӑсемпе хӑш композиторсем юрӑсем хывнӑ?
4. Чӑваш юпатаруҫи камӑн хайлавӗсене чӑвашла куҫарнӑ?
5. А. Галкин хайлавӗсене пурӗ миҫе чӗлхене куҫарнӑ?
6. Ҫыравҫӑн паллӑрах кӗнекисене асӑнӑр.

ҪӲПӖ

Юптару

Ним хускалмасӑр выртакан Ҫӳппе
Тем тивӗҫпе
Ҫил килнӗ те ҫӗкленӗ ҫӳлелле —
Кӑвак тӳпенелле.
Вун метр ҫӗкленсен каланӑ
Ҫӳпӗ каҫӑртса пуҫне:
— Ҫич тӳпере халь эп!
Ман алӑра — мӗнпур тӗнче!
— Мӗске-ер? — чӑр-р! пӑхнӑ
Ҫил ҫутӑлтарса куҫне. —
Ку ҫӳллӗше хӑпартӑн эсӗ ман ӗнсе ҫинче!
— Ха-ха! — каклиш кӑтартнӑ Ҫӳпӗ хайхине. —
Эп сансӑрах аван ҫитетӗп тӗпсӗр тӳпене!..
Тарӑхнипе Ҫил чарӑннӑ вӗҫме.
Ҫав самантрах пуҫланӑ Ҫӳпӗ ҫӗрелле вӗлтӗртетме…

* * *

Ҫын хӳттипе ҫӳле ҫӗкленнӗ тулӑксӑр ҫынна
Эп куртӑм урамра ӗнер кӑна.
Картлашкапа кӗмсӗртетсе вӑл аннӑ пулмалла,
Ыталаса илсех калаҫрӗ манпала.

Словарь ӗҫӗ

хускаламасӑр выpт — лежать без движения
тивӗҫ — долг
ҫӗкле — поднять
пуҫна каҫӑрт — задирать нос (здесь: задирать голову)
ҫич тӳпе — седьмое небо

ман алăра — мĕнпур тĕнче — в моих руках весь мир
каклиш кăтарт — показать кукиш
çĕрелле вĕлтĕртет — падать на землю
çын хÿттипе çÿле çĕклен — подняться (достичь вершин) под покровительством кого-либо
тулăксăр çын — бестолковый
кĕмсĕртетсе ан — с грохотом упасть
ыталаса ил — обнять

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Юптарăвăн партитурине тăвăр. Уçăмлă, илемлĕ вуласа парăр.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Юптарура миçе сăнар? Вĕсен ячĕсене каласа тухăр, вырăсла куçарăр. Мĕншĕн вĕсене автор пысăк сас паллирен пуçласа çырнă?
2. Юптарури сăнарсен ĕç-хĕлне сăнласа парăр. Çÿпĕ мĕн тăвать? Юптарури глаголсене тупса вулăр.
3. Çил мĕн тăвать?
4. Тÿпене çĕкленнĕ Çÿпĕ мĕн каланă?
5. Çÿпĕ каланă сăмахсем Çиле килĕшнĕ-и?
6. Тарăхнă Çил Çÿппе мĕнле тавăрнă? Çав вырăна тупса вуласа тупса парăр.
7. Çÿпĕ пурнăçри мĕнле çынсене аса илтерет?
8. Çил пурнăçри мĕнле çынсене аса илтерет?

Халăх ăс-хакăлĕ

Ваттисен сăмахĕсен чăвашлипе вырăслин тÿр килĕвĕсене тупăр. Сăвă содержанипе çыхăннă ваттисен сăмахĕсене палăртăр.

1. Ĕçне кура кашăк шыра.
2. Кахал çынна пăсать, ĕç тăрантарать.
3. Куç хăрать те алă тăвать.
4. Васкакан вакка сикнĕ.
5. Темле пысăк юхан шыв та пĕчĕк шывран пуçланать.

А) Труд человека кормит, а лень – портит.
Ă) Все большое начинается с малого.
Б) Дело мастера боится.
В) Работник с сошкой, лодырь — с ложкой.
Г) Поспешишь — людей насмешишь.

Пултарулăх ĕçĕ

Юптару тексчĕ тăрăх Çил тата Çÿппе сăнлакан глаголсене суйласа танлаштару таблицине (сравнительная таблица) тултарăр. Çак глаголсемпе усă курса икĕ сăнара танлаштаруллă характеристика туса парăр.

Çил	Çÿпĕ

КАШНИ КАЙĂК ХĂЙ ЙĂВИНЕ САВАТЬ — ВСЯКИЙ КУЛИК СВОЕ БОЛОТО ХВАЛИТ

Геннадий Волков

«Манăн çынсен умĕнче калаçура нимĕнле вăрттăнлăх, чее мелсем те çук. Мана асанне, анне, атте мĕн пĕчĕкренех çапла вĕрентнĕ — улталаса, хитре сăмахсем шыраса ан калаç, тĕрĕссине, хăвăн чуну мĕн хушнине, мĕн шухăшланине пĕлтер. Çав сăмахсене мĕн пĕчĕкренех шута илсе пурăнатăп, калаçатăп та. Çаксем темле хисеплĕ ятран та, темле должноçран та хăватлăрах, ĕнентерӳлĕрех, хаклăрах та чыслăрах, сумлăрах иккен. Тата çакна калам. Юрататăп эпĕ çынсене. Пурне те юрататăп. Никам та çĕр çине усал пулса çуралмасть. Мĕн чухлĕ ăна хăвăн ăшшуна, юратăвна паратăн — вăл та пурнăç çине çавăн чухлĕ ĕненӳллĕн, шанчăклăн, юратуллăн пăхать».

Г. Волков

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Кам вăл Геннадий Волков? Вăл педагогика ăслăлăхĕнче мĕнле юхăм пуçарса янă?
2. Эсир Геннадий Волковăн хăш хайлавĕсене вуланă? Каласа тухăр.
3. Г. Волкова асламăшĕ, амăшĕ, ашшĕ çынсемпе мĕнле пулма вĕрентнĕ? Паллă академик вĕсем каланă сăмахсене шута илсе пурăннă-ши?
4. Çынсене юратни çинчен академик мĕн çырать?

ЫЛТĂН ÇĔР

Калав

Ĕлĕк-авал Чăваш çĕрне инçетри пĕр патшалăхран элчĕсем килнĕ. Чăваш Енпе туслă çыхăну пуçарасшăн пулнă вĕсем. Авалхи чăвашсем ĕçчен те сăпайлă çынсем, пултаруллă та тарăн шухăшлавçăсем пулнă, çавăнпа нумайăшĕ вĕсен çĕр-шывĕ еннелле туртăннă. Аслă Атăлĕпе Шур Атăл, ватă юманлăхĕпе хитре çăкалăхĕ, сарă хĕвелĕпе сенкер тӳпи кирек кама та илĕртнĕ. Çепĕç сăмахĕсем, ытармалла мар юрри-сăвви, хӳхĕм тĕррисем…

Чăвашсемшĕн хăйсемшĕн пулсан кӳлĕ хĕрринчи хăмăш çулçиййĕ те, шурлăхри хăяхĕ те пурçăннăн туйăннă, çемçе те ачаш пулнă. Вĕсем хăйсен çĕрĕ çинче ӳсекен курăка чи ешĕлли тесе шутланă. Хăйсен çийĕнчи тӳпене чи сенкерри тенĕ, хĕвел вĕсемшĕн чи сарри пулнă. Атăлĕнчен анлăрах, тарăнрах, аслăрах юхан шыв вĕсемшĕн тĕнчере урăх пулман.

Элчĕсем Чăваш çĕр-шывĕ тăрăх нумай çÿренĕ. Урлă-пирлĕ кумнă, таçта та çитсе курнă. Курни-илтнине хăйсем йăлтах хут çине ÿкере-ÿкере илнĕ, çыра-çыра пынă.

Чăваш патши Атăлтан аякрах мар Виçĕ Кÿлĕ текен вырăнта пурăннă. Патша патне тарçисем пырса çапла кала-кала панă:

— Ютран килнĕ хăнасем пирĕн Атăла питĕ мухтаççĕ. Пирĕн вăрмансенче кайăк-кĕшĕк çав тери йышлă пулнинчен тĕлĕнеççĕ. Хĕрсен юррисене çыра-çыра илеççĕ. Вĕсен тĕррисене ÿкереççĕ, тĕрленĕ сурпансене темĕн чухлĕ ылтăн укçа пара-пара туянаççĕ. Хăйсен патшине илсе кайса кăтартасшăн. Ваттисен сăмахĕсене çыра-çыра илеççĕ. Сăпайлăхпа кăмăл тасалăхĕн йăлисене мухтаççĕ.

Çакă чăваш патшине тарăн шухăша янă. Чылайччен шухăшласа ларнă хыççăн вăл вĕсене хăй патне чĕнтернĕ. Патша кусене ăшшăн саламланă. Хăналанă. Сим пыл, юрай сăри ĕçтернĕ, тултармăш, шăрттан астивтернĕ. Турăх çитернĕ. Çичĕ тĕрлĕ какайпа çичĕ тĕрлĕ курăкран салма яшки пĕçерттернĕ. «Салма яшки — салам яшки», — ăнлантарнă вăл. Хаклă йышши япаласем парнеленĕ. Ахах-мерчен, тĕрлĕ йышши шăрça — хĕрĕсене савăнтарма. Чăваш ăстисем кĕмĕлтен, ылтăнтан тунă савăт-сапа — арăмĕсене мухтантарма. Кашнине пĕрер хутаç йăвача тыттарнă — ачисене рехетленме.

Словарь ĕçĕ

элчĕ — посол
туслă çыхăну пуçар — установить дружественные связи
сăпайлă çынсем — скромные люди
тарăн шухăшлавçăсем — глубокомыслящие
çĕр-шыв еннелле туртăн — тянулись в эту страну
çепĕç сăмах — доброе слово
хÿхĕм тĕрĕ — красивые узоры
хăмăш çулçи — листья камыша
шурлăхри хăях — болотная осока
пурçăннăн туйăннă — как шёлк
урлă-пирлĕ кумнă — ходить вдоль и поперёк
патша — царь
тарçă — слуга
ютран килнĕ хăна — чужеземец
сурпан — женская головная повязка в форме узкого полотенца с вышитыми концами
ылтăн укçа пара-пара туян — покупать на золотые монеты
сăпайлăх — скромность
кăмăл тасалăхĕн йăлисем — традиции нравственности
тарăн шухăша яр — задуматься
сим-пыл — медовый напиток
юрай сăри — пиво, хранящееся под снегом
тултармăш — крованая колбаса
шăрттан астивтер — попробовать шыртан
ахах-мерчен — жемчуга-кораллы
йăвача тыттар — вручить колобок
рехетлен — наслаждаться

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Чăваш çĕрне элчĕсем мĕнле тĕллевпе килнĕ?
2. Авалхи чăвашсем мĕнле халăх пулнă?
3. Ытти халăха чăваш çĕрĕнче мĕн-мĕн илĕртнĕ? Çав вырăна тупса вулăр.

4. Чăвашсемшĕн хăйсен çĕрĕ çинче ÿсекен курăк, хăйсен çийĕнчи тÿпе мĕнле шутланнă? Хĕвел мĕнлерех пулнă-ши?
5. Элчĕсем чăвашсем патĕнче мĕн-мĕн курнă? Вĕсем курни-илтнине мĕн туса пынă?
6. Чăваш патши ăçта пурăннă?
7. Чăваш патшине тарçисем мĕн-мĕн пĕлтернĕ? Çав вырăнсене тупса вулăр.

8. Чăваш патши элчĕсене мĕн тума хăй патне чĕнтернĕ?
9. Патша элчĕсене мĕнпе-мĕнпе хăналанă? Мĕнле кучченеçсем парса янă? Çав вырăна тупса çырса илĕр.

ЫЛТĂН ÇĔР

Калав. Малалли

Ют патшалăх çыннисем килнелле кайма пуçтарăннă. Вĕсене Атăл хĕрринче пысăк кимĕ кĕтсе тăнă. Хăнасем кимĕ еннелле утма тытăннă. Акă вĕсем пусман малтанхи картлашки еннелле урисене тăсаççĕ. Ăсатакан чăвашсем вĕсене самантлăха чарăнма ыйтаççĕ. Лешсем тĕлĕнеççĕ.

Чăвашсем аякран килнĕ хăнасене йăвашшăн кăна пушмакĕсене хывма сĕнеççĕ. Пушмак çумне çыпçăннă пылчăк таткисене хăйпăта-хăйпăта илеççĕ. Шурă пурçăн тутăрсемпе пушмак ăшĕнчи, тĕпĕнчи айккинчи тусана шăла-шăла тасатаççĕ те тутăрĕсене тирпейлесе кĕсйисене пуçтарса чикеççĕ. Тап-таса пушмакĕсене чăвашсем хăйсемех типтерлĕн тăхăнтартса яраççĕ хăнасене. Ÿпкев тавраш ан пултăр тесе-ши, тата тепрер енчĕк ылтăн укçа тыттараççĕ кусене.

— Мĕнле йăла ку сирĕн, чăвашсен? — шалт тĕлĕнсе ыйтаççĕ хăнасем.

Лешсем вара ак мĕнле хуравлаççĕ:

— Эсир çав тери чечен те тулăх Чăваш çĕр-шывне куртăр, тĕнчери чи илемлĕ çĕр-шывпа паллашрăр. Пирĕншĕн çак çĕртен хаклăраххи нимĕн те çук. Çак çĕр çинче вăрман пек пусси-пуссипе пăри кашлать, пăрçа ÿсет... Вăрмансенче пин çулхи юмансем саркаланса лараççĕ, çăкалăхра вара кунĕпех пыл хурчĕсем çепĕççĕн сĕрлеççĕ… Кунта ÿснĕ çĕмĕрт турачĕсем çине эпир хамăр ачасен шăнаршисене çака-çака янă. Сăпка юрри юрласа вĕсене çывăрттаратпăр. Тăван çĕр çинче пин çула çитнĕ юмансенчен çурса хăма тăватпăр, çав хăмаран тупăк туса çак çĕре тĕрĕллĕ сурпан сырнă асаннемĕрсемпе кукамайăмăрсене пытаратпăр. Тăван çĕрте çăва та тăван. Çак çĕр çинче эпир хамăрăн чĕвĕл чĕкеç чĕлхемĕрпе калаçса чуна пусаратпăр, вăйăра та, туйра та хамăр юрăсене юрласа йăпанатпăр, юпа уйăхĕнче вара ваттисене асăнатпăр… Ывăнсан çак çĕр çине выртса канатпăр. Çак çĕр çинчи улăхсенче пирĕн выльăх кĕтĕвĕсем кĕшĕлтетеççĕ. Айлăмсенчен сăрталла хăпаракан сукмаксене, тикĕс уй-хиртен юманлăха кĕрекен çулсене пурне те пирĕн маçаксен урисем, асаттесен урисем, хамăрăн урасем, пирĕн ачасен тяпписем таптаса хытарнă. Чăваш çĕрĕ — пирĕншĕн атте те, анне те, тăван пичче те. Ку çĕр сăваплă та таса.

Тăван çĕрĕн тусанĕ те тăван, пылчăкĕ те пылак. Унăн нӳрлĕ тăмĕ — ылтăн, типĕ чулĕ — кĕмĕл… Эсир пирĕншĕн хисеплĕ хăнасем пултăр, сирĕншĕн нимĕнле хаклă парнесем те шел мар. Анчах та Чăваш çĕрĕ пирĕншĕн чи хакли, сире эпир унăн куçа курăнман тусан пĕрчине те пама пултараймастпăр. Çавăнпа та сирĕн пушмакăрсем тап-таса. Сывă пулăр! Такăр çулпа утма пӳртĕр эппин сире…

Словарь ĕçĕ

самантлăха чарăнма ыйт — попросить остановиться на минутку
пушмакĕсене хывма сĕн — предложить снять обувь
çыпçăннă пылчăк татки — слипшиеся комки грязи
тирпейлесе пуçтарса чик — аккуратно сложить
енчĕк — кошелёк
шалт тĕлĕн — удивляться
шăнарши — колыбель
маçак — кукаçи (дедушка со стороны матери)
тусан пĕрчи — пылинка
такăр çулпа утма пӳртĕр — в добрый путь

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Хăнасем кимĕ çине ларас умĕн мĕн пулса иртет? Çав вырăна тупса вулăр.
2. Чăвашсем хăйсен çĕр-шывĕ çинчен мĕн каласа ăнлантарнă? Çав вырăна тупса илемлĕ вуласа парăр.
3. Авалхи чăвашсене автор мĕнлерех кăтартать? Эсир вĕсене мĕнле сăнланă пулăттăр?
4. Автор Чăваш çĕр-шывĕнчи халăх çинчен мĕнле кăмăлпа çырать?
5. Калавăн тĕп шухăшĕ хăш йĕркесенче палăрать?
6. Калава мĕншĕн «Ылтăн çĕр» ят панă?

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Ку калав мĕне вĕрентет? Ăнлантарăр.
2. *«Тăван çĕрĕн тусанĕ те тăван, пылчăкĕ те пылак. Унăн нӳрлĕ тăмĕ — ылтăн, типĕ чулĕ — кĕмĕл…»,* — тенине мĕнле ăнланатăр?

Халăх ăс-хакăлĕ

Панă сăмахсенчен ваттисен сăмахĕ пуçтарăр, вырăсла куçарăр.

Кăмака, курман-илтмен, Мускава, çинче, выртнă, çитнĕ, куракан-илтекен.

Юхма Мишши
(1936)

Юхма Мишши (Михаил Николаевич Ильин) *— чăваш халăх çыравçи, историкĕ, сăвăçи, юптаруçи, драматургĕ, очерк ăсти.*

Вăл Патăрьел районĕнчи Сăкăт ялĕнче çуралса ӳснĕ. Патăрьелĕнчи вăтам шкулта, Чăваш патшалăх педагогика институтĕнче, Театр ӳнерĕн патшалăх институчĕ çумĕнчи пултарулăх курсĕнче пĕлӳ пухнă. Шкулта ачасене вĕрентнĕ, Чăваш кĕнеке издательствинче, «Вучах» хаçатра ĕçленĕ. Çыравçă хайлавĕсене çĕр ытла чĕлхене куçарнă.

Юхма Мишши А.Г. Николаев космонавт тата Митта Ваçлейĕ ячĕпе хисепленекен премисен лауреачĕ. Çавăн пекех вăл Пĕрлешӳллĕ Нацисен Йĕркелĕвĕн парнипе ылтăн медальне тивĕç пулнă. Ăна Тĕнчери литературăн К. Симонов, В. Пикуль, А. Фадеев ячĕллĕ, эрменсен Паруйр, азербайджансен СамедВаргун ячĕллĕ парнине, нимĕçсен «Çĕнĕ йĕркелĕх» парнине, турккăсен «Тĕрĕк тĕнчишĕн тунă пысăк ĕçсемшĕн» хисеп парнине тивĕçтернĕ. Вăл Шупашкар хулин хисеплĕ çынни.

Юхма Мишши истори романĕсем, халапсемпе мифсен пуххисем, эпоссем çырнă. Чăваш композиторĕсем унăн сăввисемпе чылай юрă хывнă.

Вăл 200 ытла кĕнеке авторĕ. Çыравçăн паллăрах кĕнекисем: «Çăлтăрсем чĕнеççĕ» (Звезды зовут), «Мускав çулĕ» (Дорога на Москву), «Эльпи чечекĕсем» (Цветы Эльби), «Кăвак çĕмрен» (Голубая стрела), «Еткер» (Наследие), «Авалхи чăвашсем» (Древние чуваши).

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Юхма Мишши анлă усă курнă жанрсене каласа тухăр.
2. Çыравçăн хайлавĕсене хăш-хăш чĕлхене куçарнă?
3. Вăл мĕнле премисене тивĕçнĕ? Мĕншĕн?
4. Çыравçăн паллăрах хайлавĕсене калăр.
5. Юхма Мишши ăçта çуралнă? Вăл çуралнă вырăна Чăваш Республикин картти çинче тупăр.

ХАКЛĂ ÇĔРĔМ-ШЫВĂМ

Савнă çĕрĕм-шывăм, мĕн тери аван
Эс çумра пулсассăн манпала ялан.
Пĕр санпа савнатăп, сансăр тунсăхлатăп,
Санпа çеç пуласчĕ ĕмĕр-ĕмĕр ман.

Чун-чĕре ăшши эс, тăванах кĕтес,
Маншăн çут пуласлăх — тăванах кĕтес.
Сансăр тунсăхлатăп, сан патна васкатăп,
Сар хĕвел эс маншăн, тăванах кĕтес.

Хаклă çĕрĕм-шывăм, питĕ савăнса
Сан çинчен юрлатăп юрă мухтаса.
Сан патна васкатăп, сансăр тăраймастăп,
Ĕмĕр-ĕмĕр пурăн эс телей курса.

Словарь ĕçĕ

çумра пулсассăн — если ты рядом
сансăр тунсăхлатăп — без тебя грущу
чун-чĕре ăшши — тепло души
тăван кĕтес — родная сторона
çут пуласлăх — светлое будущее
сансăр тăраймастăп — не могу обходиться без тебя

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Сăввăн партитурине тăвăр. Уçăмлă, палăртуллă вуласа парăр.

ЫӀйтусемпе ĕçсем:

1. Сăвă мĕн çинчен?
2. Сăвăç хăйĕн Тăван çĕр-шывне мĕнле сăмахсемпе мухтать? Çав вырăнсене тупса вулăр.
3. Эсир Тăван çĕр-шыва мĕнле сăмахсемпе мухтанă пулăттăр? Кластер туса çырăр.
4. Сăвăç Тăван çĕр-шывне мĕн сунать-ши?
5. Сăвва вуласан куç умне мĕнле ӳкерчĕк тухса тăрать?
6. Сăввăн тĕп шухăшĕ хăш йĕркесенче палăрать-ши?
7. Сăвăра поэтăн мĕнле кăмăл-туйăмĕ палăрать?

Пултарулăх ĕçĕ

Эсир Тăван çĕр-шыва мĕн суннă пулăттăр? Хăвăр шухăшăра хушу наклоненийĕнчи глаголсемпе усă курса çырса кăтартăр.
Тĕслĕхрен: *Тăван çĕр-шывăм яланах илемлĕ пул, ĕмĕр пурăн…*

Халăх ăс-хакăлĕ

Ваттисен сăмахĕсене чăвашла куçарăр е тӳр килекен чăвашла ваттисен сăмахĕсене тупăр.

1. Всякий кулик свое болото хвалит.
2. Родина — мать, чужбина — мачеха.
3. Своя земля — свой прах.
4. Нет ничего дороже родного гнезда.
5. Много стран прошел, а добро лишь на Родине нашел.

Николай Симунов
(1937 – 1997)

Николай Васильевич Симунов *— чăваш çыравçи, прозаикĕ. Вăл Тутарстанăн Пăва районĕнчи Хирти Кушкă ялĕнче çуралнă. Ачалăхĕ тăван ялта иртнĕ. Тăван çĕр-шывăн Аслă вăрçи пуçлансан ашшĕ вăрçа тухса каять. Виçĕ уйăх иртсен вăл вăрçăра хыпарсăр çухалать. Амăшĕ вара пилĕк ачана выçлăхпа тертлĕ пурнăçа пăхмасăр ура çине тăратма хал çитернĕ. Çамрăк Коля çемьери пурнăç йывăр пулсан та пĕлӳ илме тăрăшнă. Элшел вăтам шкулĕнче, Пăва ветеринари техникумĕнче, Хусан ял хуçалăх институтĕнче, Чĕмпĕр педагогика институтĕнче пĕлӳ пухнă. Молдавире, хăй тăван ялĕнче шкулта*

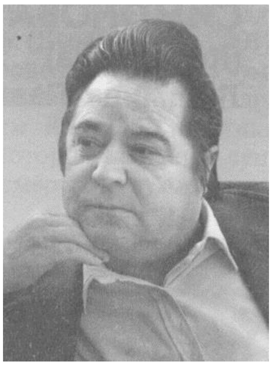

ĕçленĕ. Анчах Николай Васильевичăн ачаранах амаланнă хайлавçă пулас ĕмĕчĕ пулнă. Вăл çырнисене Пăвари «Ялав» хаçатра пичетлеме тытăннă. Райхаçат çыравçăшăн хĕсĕк пулма пуçланă, унăн ĕçĕсем пысăк хĕнпе пичетленнĕ. Çавна курах вăл Шупашкара куçса кайнă, Çĕнĕ Шупашкарти 9-мĕш професиллĕ училищинче вăй хунă.

Н. Симуновăн паллăрах хайлавĕсем: «Тымар» (Корень), «Малтанхи çăлтăрсем» (Ранние звёзды), «Çил мĕн тĕслĕ» (Ветер какого цвета) повестьсем, «Ан йĕр эсĕ, Лена» (Не плачь ты, Лена) роман. Çыравçă произведенийĕсенчи тĕп темăсем — паянхи пурнăç ыйтăвĕсем, тăлăх-туратсен шăпи, юлхавпа ĕçченлĕх, юратупа савăнăç.

Хăвăра тĕрĕслĕр

1. Н.В. Симунов çуралнă вырăна карта çинче тупăр.
2. Унăн ачалăхĕ мĕнле вăхăтпа тӳр килнĕ?
3. Пулас çыравçă ăçта-ăçта пĕлӳ пухнă?
4. Н.В. Симуновăн литературăри тухăçлă жанрĕсене асăнăр.
5. Хăйĕн пултарулăхĕнче çыравçă мĕнлерех темăсем хускатнă?

САЛАМ КАЛА

«Сурпан тĕрри» драма сыпăкĕ

Вылякансем:

Катя - Сантăрпа Наçтук хĕр ачи

Василиса — çамрăк хĕр ача, тăлмачă. Ют чĕлхесен институтĕнчен вĕренсе тухнă. Катя пултарĕ (упăшкин йăмăкĕ)

Сеньор — тыткăна лекнĕ çын, Аргентинăра асапланать

Сеньора — Аргентинăра пурăнакан миллионер

Аргентина, Буэнос-Айрос хули. Халăх пултарулăхĕн Пĕтĕм тĕнчери выставки. Совет Союзĕн павильонĕ. Тĕрĕсен уйрăмĕ. Чăваш тĕррисем пысăк вырăн йышăнаççĕ. Чăваш çĕр-шывĕнчен килнĕ тĕрĕ ăсти Екатерина Александровна Сурбанова витринасем çине экспонатсем вырнаçтарать. Чăваш тумĕпе. Аргентина музыки йăвашшăн илтĕнет.

Катя *(юрлать, юрлана май çаврăнкаласа илет).*

Тĕрĕ тĕрлет чăваш пики
Асаннесем вĕрентнĕ пек:
Чечек пек курăнтăр кĕпи, —
Сурпанĕ хӳхĕм пултăр тет.
Сурпан тĕрри — чăваш тĕрри
Ăçта кăна çитмерĕ-ши:
Чăваш çыннин кун-çул йĕрри
Кам чĕрине витмерĕ-ши?

(Юрлама чарăнса) Халăх курма пуçтарăнать — тăлмачă çаплах çук-ха. Аргентина çыннисен кăмăлне епле тивĕçтерĕп-ши?

Василиса *(Шăппăн кĕрет. Чăматанне кĕтессе лартать те Екатерина Александровнăна ыталаса илет)*. Инкеçĕм, чунăм, сывлăхпа-и? Акă эпĕ те çитрĕм!

Катя *(савăнса)* Василиса, хĕрĕм! Чăн-чăн хĕвел пулса тухрăн ман тӳпене! Халь кăна аса илсеттĕм *(Ыталашса çаврăнкалаççĕ, юрлаççĕ)*.

Хăш чĕлхепе вулас килет
Вула чăваш тĕррисене:
Сăмахсăрах алла илеç
Вĕсем çынсен чĕрисене!
Сурпан тĕрри — пурнăç тĕрри
Ăçта кăна çитмерĕ-ши:
Чăваш çыннин кун-çул йĕрри
Кам чĕрине чĕртмерĕ-ши?

Василиса *(пукан çине ларать)*. Кăштах сывлăша çавăрса ярам-ха. Çитессĕн шанманччĕ, çапах сиккипе вĕçтерсе килтĕм.

Катя *(юнашар ларать)*. Ма манпа пĕрлех килмерĕн?

Василиса. Санпа пĕрле ман мар, Васильева тăлмачăн килмеллеччĕ. Виçĕм кун грипп чирĕ вырăн çине вырттарчĕ ăна. Çавăнпа килеймерĕ.

Катя. Эсĕ мĕншĕн виçĕм кунах килмерĕн? Василиса ята Васильева хушаматпа арпаштарса янă апла? Эпĕ сана кĕтсе ларатăп.

Василиса. Çук, арпаштарман. Санпа пĕрле чăнахах та Васильева хушаматлă хĕр ача килмеллеччĕ. Эпир унпа ют чĕлхесен институтĕнче пĕрле вĕреннĕ. Лайăх çын вăл.

Катя *(кăмăлсăрланса)*. Эпĕ сана ыйтнăччĕ-çке. Мĕншĕн çав Васильевăна янă-ха? Мĕн те пулин сиксе тухман-ши?

Василиса. Пĕр этем ман çинчен çăхав çырнă. Ман атте вăрçă вăхăтĕнче фашистсене сутăннă имĕш.

Катя. Сан аçу ăçта, мĕнле майпа хыпарсăр çухални пуриншĕн те паллă вĕт. Кама мĕн кирлĕ тата?

Василиса. Сĕлĕх Парамунĕн Якурĕ çырнă. Кайран паллă пулчĕ.

Катя. Вăл ăçтан пĕлнĕ эсĕ Аргентинăна каяссине?

Василиса. Хулана тухсан Якура курнăччĕ. Мускава мана шыраса килнĕ иккен. Качча илесшĕн мана, чĕркуçленсех йăлăнчĕ. Эпĕ хирĕçлерĕм. Тавăрма шут тытнă-тăр.

Катя. Качча илесшĕн-тĕк, ма каясшăн мар? Качча кайма сан та вăхăт çитнĕ ĕнтĕ. Текех вун çиччĕре мар. Паракантан ил, çапакантан тар тенĕ.

Василиса. Пĕлнĕ Якура кайиччен пĕлмен явăла каятăп луччĕ. Сĕлĕхсен ячĕсене илтсенех çӳç-пуç вирелле тăрать ман.

Катя. Арман чулĕ витĕр тухмасăр çăкăр çăвара кĕмест çав. Кам шухăшланă? Çум курăкне никам та лартса ӳстермест. Сана качча илетĕп тени те пуш сăмах кăна-тăр. Тип шар кăтартса намăса хăварма та совеç çитерĕç вĕсем. Сĕлĕхсен йăхĕ-тĕпĕ çапларах вĕсен.

Василиса. Çынна ыр туса савăнтарнă йăх мар ĕнтĕ.

Драма — один из трех основных родов (наряду лирикой и эпосом), представляющий собой произведения, построенное в форме диалога и предназначенные для исполнения на сцене.

Выляну (драма) — каланупа (прозăпа) тата çуйланупа (лирикăпа) пĕр ретре тăрать; сцена çинче лартмалли хайлав.

Словарь ĕçĕ

тыткăна лекнĕ — попал в плен
пĕтĕм тĕнче — весь мир
тĕрĕсен уйрăмĕ — художественное отделение
сурпан тĕрри — узоры
кăмăла тивĕçтер — удовлетворить желание
инке — жена старшего брата, жена дяди (тетя)
сывлăш çавăрса яр — передохнуть
сиккипе вĕçтерсе кил — прибежать
çăхав çыр — писать жалобы
фашистсене сутăннă имĕш — предаться фашистам
хирĕçле — отрицать
пĕлмен явăл — незнакомый дъявол
çӳç-пуç вирелле тăрать — волосы встали дыбом
арман чулĕ — жернова
тип-шар кăтарт — мучить
сĕлĕхсен йăхĕ-тĕпĕ — пиявочный род (кровососущих)

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Драма сыпăкне рольпе илемлĕ вулăр.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Ĕç хăш хулара пулса иртет?
2. Катя Аргентинăна мĕнле тĕллевпе килнĕ?
3. Василиса мĕншĕн Катьăпа пĕрле килеймен?
4. Якур Василиса пирки мĕнле çăхав çырнă? Мĕншĕн?

САЛАМ КАЛА

«Сурпан тĕрри» драма сыпăкĕ. Малалли

Алăкран ватă çын туянланса кĕрет, питĕ япăх тумланнă, кĕлмĕç пекех.

Сеньор *(сарлака хĕрĕллĕ çĕтĕк шлепкине хывса пуç таять, сывлăх сунать)*. Телейлĕ кун пултăр, синьоринăсем!

Василиса *(Аргентина чĕлхипе)*. Тавтапуç сире, сеньор, ырă суннăшăн. Кунĕ сирĕншĕн те телейлĕ пултăр.

Сеньор *(куçлăхне тăхăнса экспонатсене пăхса çаврăнать, чăваш сурпанĕ тĕлне çитсен чĕркуçленсе ларать те сурпан вĕçне виçĕ хутчен чуп тăвать, куççульне аллипе шăлать)*. Чăваш сурпанĕ вĕт ку! Турăçăм, ăна курса вилме те патăн иккен (куççульне шăлать).

Катя *(тĕлĕнсе)*. Эсир чăвашлах калаçатăр мар-и, сеньор?

Сеньор *(çаплах куççульне шăлса).* Начар калаççан та, чăвашлах калаçатăп-ха, хĕрĕм. Миçе çул иртрĕ унтанпа. Калаçма та манса кайрăм ĕнтĕ.

Василиса. Аванах калаçатăр-ха, сеньор. Мĕнле майпа Аргентинăна килсе тухнă вара эсир? Хăвăр хăш енчи чăвашсем пулатăр?

Сеньор. Чăваш мар эпĕ. Чăвашсем хушшинче çуралса ӳснĕ мариец. Атăл тăрăхĕнчен. Эсир хăш енчи чăвашсем?

Катя. Эпир те Атăл тăрăхĕнчен. Элькеш текен пысăк ял çинчен илтнĕ пулĕ? Çав ялтан. Шупашкартан инçе мар вăл.

Сеньор. Пĕлнĕ пулсан та манса кайнă ĕнтĕ. Хĕрĕх çул ытла иртрĕ унтанпа. Хамăн ята та астумастăп халь.

Катя. Элькешре пĕтĕм тĕнчипе чапа тухнă тĕрĕ фабрики пур, ку тĕрĕсене çавăнта тĕрленĕ. *(Тухать.)*

Сеньор *(тĕрĕсене тыткаласа пăхать).* Çын алли мар, хĕвел тĕрленĕ пек ку тĕрĕсене.

Василиса *(кулкаласа).* Екатерина Александровна тĕрленĕ тĕрĕсем кусем. Эсир çакăнта çити епле майпа килсе тухнă вара?

Сеньор. Тăван çĕр-шывне пăрахса хăй ирĕкĕпе кам килĕ кунта? Çав урнă Гитлер пĕтерсе хучĕ пирĕн пурнăçа.

Василиса. Сан пеккисем татах та пур-и кунта?

Сеньор. Ун чухне эпир нумайăнччĕ, çирĕм çын та пуль. Халь пĕлместĕп. Кайран никама ту курман.

Василиса. Эсир тыткăна лекнĕ апла?

Сеньор. Вăрçăн малтанхи кунĕсем пирĕншĕн ăнăçлах килмерĕ çав. Пирĕн полк вутлă унка лекрĕ. Ĕçме-çиме, вăрçă хатĕрĕсем пĕтсе çитрĕç. Танксене хирĕç чăмăрпа çапăçаймастăн-çке.

Василиса. Пурпĕрех тыткăна парăнмалла марччĕ.

Сеньор. Пире, пĕр çирĕм çынна, йывăр аманнăран ним туйми выртаканскерсене, тыткăна илсе кайнă. Пурте пекех чăвашсемччĕ. Кăштах сывалсан пире чуралăха сутса ячĕç.

Катя *(кĕрет).* Василиса, çавăнта пĕр дама тем каласшăн, тухса калаç-ха. Эпĕ нимĕн те ăнланмастăп.

Василиса. Халех, Екатерина Александровна. Сеньора итлесе йăлтах манса кайрăм пулмалла. *(Тухать.)*

Катя *(сеньор патне пырса).* Чăваш Енрен тетĕр апла?

Сеньор. Пире кăштах сывалма пуçлаканскерсене Италие илсе кайрĕç. Унта ман пек аманса тыткăна лекнисем темиçе çĕр çын та пурччĕ. Вăрах тытмарĕç пире Италире.

Катя. Мĕншĕн? Ним уссăр çитерсе выртттарасшăн пулман-тăр.

Сеньор. Вăл вăхăтра тыткăна лекнисем партизан ушкăнĕсем йĕркелени çинчен калаçатчĕç. Хăранă пуль пиртен. Эпир партизансемпе çыхăнма пултарнă-çке.

Катя. Унтан ăçта ячĕç сире?

Сеньор. Темиçе çĕр çынна карап трюмне хупса океанурлă илсе кайрĕç. Икĕ уйăха яхăн уçă сывлăша кăлармарĕç. Мĕн чухлĕ çын вилчĕ. Чунĕсем

тухайманнисене кăшкăрта-кăшкăртах йĕкехӳресем кăшлатчĕç. Темиçе пин çынран ик çĕре яхăн кăна юлтăмăр.

Катя. Эсир епле сывă юлнă-ха?

Сеньор *(куçне шăлкаласа).* Пĕлместĕп. Асапланас кунăмсем пĕтмен пуль. Аргентинăна çитсен пире уран руди кăларакан шахта хуçине сутса ячĕç. Çав кунран пуçласа хĕвел çути курма та çӳле улăхман.

Катя. Пĕрмаях çĕр айĕнче ĕçлеттернĕ-и сире?

Сеньор. Çапла. Халĕ акă, ĕçлеме вăй пĕтсе çитсен, кăларса ячĕç. Çӳретĕп çапла ыйткалаça.

Катя. Пенси тавраш памаççĕ-им? Выставка курма епле кĕртрĕç-ха сире? Кунта кĕрсе курма укçа нумай илеççĕ-çке.

Сеньор. Куракансем чăваш тĕррисене пысăк хак пачĕç. Тӳсеймерĕм, юлашки укçапа килсе курас терĕм. Халь ĕнтĕ вилсен те хăрамастăп, çуралнă çĕр-шыва кайса курнă пекех пулчĕ.

Сцена хыçĕнче хĕрарăм ют чĕлхепе хыттăн калаçать. Ăна Василиса лăпкă сасăпа ăнлантарать.

Хĕрарăм сасси *(çине тăрса).* Миçе пин песо кирлĕ? Халех тарçăсене киле мăшăр патне чуптаратăп.

Сеньор *(Катьăна ăнлантарса парать).* Выставкăри япалисем ку сеньоринăна килĕшнĕ пуль, укçалла туянасшăн. Вĕреннĕ, хăнăхнă вĕсем пур япалана та укça виçипе виçме. Пире те укçалла туяннă вĕсем, пасарта выльăхсене туяннă пек.

Василисăпа сеньора кĕреççĕ.

Василиса *(шутсăр тарăхса).* Екатерина Александровна, çак хĕрарăм пирĕн тĕрĕсене туянасшăн.

Катя *(шухаша кайса).* Куçарса пар эсĕ ăна: пирĕн тĕрĕсене туянма укçа çитмест унăн.

Сеньор *(хăраса).* Тархасшăн, асăрханарах калаçăр. Екатерина Александровна, миллионерсем вĕсем.

Сеньора *(тарăхса, сеньор çинелле кăтартать).* Çак ыйткалакан вырăнне хуратăр-им мана? Кирлех тĕк выставкăна йăлтах сутăн илме пултаратăп эпĕ.

Катя *(мăн кăмăллăн утса пырать те чăваш сурпанне сеньора умĕнче саркаласа).* Каçарсамăр та, сеньора, çак тĕрĕ йăпанмалли япала мар, вăл — чăваш халăхĕн историйĕ. Истори сутăнманнине хăвăрах пĕлетĕр. Ăна укçапа хакламаççĕ….

Словарь ĕçĕ

кĕлмĕç — нищий, попрошайка
пуç тай — склонить голову
ăнăçлах килмерĕ — нет удачи
унка лек — попасть в окружение
чун тух — умереть
йĕкехӳресем кăшлатчĕç — грызут крысы
çӳле улăхман — не поднимались
çӳретĕп ыйткалаça — попрошайничаю
тӳсеймерĕм — не смог стерпеть

выльăхсене туяннă пек — будто покупали животных
укçа виçипе виç — мерить деньгами
асăрханарах калаç — быть внимательным в разговоре
сутăн ил — покупать
йăпанмалли япала — игрушка
мăн кăмăллăн — гордоеливо

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Драма сыпăкне рольпе илемлĕ вулăр.

Ыйтусемпе ĕçсем:

1. Чăваш тĕррисен высавкинче Василисăпа Катя кампа паллашаççĕ?
2. Аргентинăра пурăнакан Сеньор ăçтан пулнă?
3. Вăл мĕнле майпа Аргентинăна лекнĕ?
4. Сеньор хăйĕн Тăван çĕр-шывне чăнах та юратни драмăн хăш йĕркисенче палăрать? Çав вырăна тупса вуласа парăр.
5. Куракансем чăваш тĕррисене мĕнле хак панă?
6. Чăваш тĕррисене туянакан текенсем пулнă-и?
7. Мĕншĕн Катя Чăваш тĕррисене укçапа хаклама хушмасть?

Комедия — жанр драматургии, изображающий такие жизненные положения и характеры, которые вызывают смех.

Трагедия — жанр драматургии, в основу которой составляют общественные конфликты, коренные проблемы человеческого бытия, столкновение личности с судьбой, обществом, миром. Трагедии обычно заканчиваются гибелью главного героя.

Комеди — драма тĕсĕ; трагедие хирĕçле жанр; унта характерсене, ĕç-пуçа, хирĕçўсене кулăшла, камитле йĕркелеççĕ.

Трагеди — драма тĕсĕ; пьесăри герой пысăк та усал вăя хирĕç кĕрешсе вилнине сăнлакан хайлав.

Хамид Алимджан
(1909 - 1944)

Хамид Алимджанович Азимов — *узбексен паллă сăвăçи, драматургĕ, литература критикĕ, фольклорисчĕ, узбек литературин классикĕ. Вăл Узбекистанра Джизакере çуралнă. Джизаке шкулĕнче, Самарканд училищинче, унтан университетĕнче, педагогика академийĕнче вĕреннĕ. Журналистра, редакторта ĕçленĕ.*

Хамид Алимджан пултарулăхĕ анлă, пысăк. Вăл сăвăсем, поэмăсем, истори драми, литература статйисем çырнă. Çавăн пекех вăл А. С. Пушкинăн «Кавказский пленник» повеçне, «Русалка» драмине, М. Ю. Лермонтовăн «Герой нашего времени» романăн «Бэла» сыпăкне, А.М. Горькийăн «Челкаш» калавне узбекла куçарнă.

Çыравçăн паллăрах хайлавĕсем: «Симург» (Симург), «Айгульпе Бахтияр» (Айгуль и Бахтияр), «Тăван Ен» (Край), «Телей» (Счастье), «Зайнабпа Аман» (Зайнаб и Аман), «Роксана куççулĕ» (Слезы Роксаны) поэмăсем.

Хӑвӑра тӗрӗслӗр

1. Хамид Алимджан хӑш халӑхӑн сӑвӑҫи?
2. Вӑл литературӑн хӑш жанрӗсемпе тухӑҫлӑ ӗҫленӗ?
3. Хамид Алимджан камӑн хайлавӗсене узбекла куҫарнӑ?

РОССИЯ

Эй, Россия! Россия! Хӑватлӑ, чипер ҫӗр,
Эсӗ ӑслӑ та вӗҫсӗр ҫак пӗлӗт пекех.
Сар хӗвел те ҫурма ҫулӗнчен иртеймесӗр
Ҫутатса кӑтартаймӗ сана талккӑшпех.
Поездсем темиҫе кун чупса пӑшӑхаҫҫӗ
Анӑҫран тухӑҫа васкаса иртнӗ чух.
Кайӑксем те анса темиҫе хут канаҫҫӗ —
Санӑн анлӑ ҫӗрне ансатах каҫма ҫук.

Сан вӑю пур усал-инкеке те ҫӗнтерӗ,
Хӗвелӳ пур тӗнчешӗн пӑхать юратса.
Ирӗкпе телей ҫурчӗ туса эс ҫӗклерӗн,
Пӗр кил-йыш пек пурнатпӑр унта савӑнса.
Кун-ҫула сан паха сӑпкунта пуҫламашкӑн,
Юрруна итлеме — питӗ пысӑк хисеп.
Килсерен, аслӑ Пушкин ятне асӑнсассӑн,
Навон сӑввине те кунта эп илтеп.

Аслӑ шухӑшпала эс мана хавхалатрӑн,
Ас тӑватӑп эп санӑн вӑрманусене.
Эс Мускав патӗнче тӑшмана ҫапса ватрӑн,
Куртӑм эп сан хаяр, вут-кӑварлӑ хӗҫне.
Ҫав хӗллен тӳсме ҫук шартлама кунӗ
Кайӑксем патлатса ӳкнӗ чух ҫӗр ҫине
Санӑн ывӑлусен чӗтренмерӗ те чунӗ,
Хуса ячӗҫ вӗсем тӑшман ҫарӗсене.

Хӗвелтен ҫутӑрах юрату вучӗ санӑн,
Ун шевли айӗнче сивӗ юр ирӗлет.
Анчах эс ҫилленсе тавӑрма пуҫласассӑн
Тӑшман вӑйӗ тусан пек вӗҫет ҫилпеле.
Эй, Россия! Россия! Хӑна анчах мар эп,
Эсӗ — манӑн ҫӗр-шыв, килӗм-ҫуртӑм эс ман.
Пӗр тумлам таранччен юнӑма саншӑн парӑп,
Эпӗ — сан ывӑлу, эп ӳтленнӗ санран.

П. Хусанкай куҫарнӑ

Словарь ĕçĕ

хăватлă — могучий
çурма çул — пол дороги
талккăш — площадь
чупса пăшăх — запыхаться от бега
пысăк хисеп — честь и слава
шартлама кун — трескучий мороз
кайăксем патлатса ӳкнĕ чух — птицы падают замерво
чĕтрен — дрожать
чун — душа
çилленсе тавăр — отомстить
ӳтлен — полнеть, поправляться, прибавлять в весе

Илемлĕ вулама хăнăхатпăр

Сăввăн партитурине тăвăр. Уçăмлă, палăртуллă вуласа парăр.

ЫIйтусемпе ĕçсем:

1. Сăвă мĕн çинчен?
2. Сăвва чăвашла кам куçарнă?
3. Раççей питĕ пысăк пулнине сăввăн хăш йĕркисем кăтартаççĕ? Çав вырăна тупса илемлĕ вуласа парăр.
4. Халăхсен туслăхĕ çинчен сăввăн хăш йĕркисенче асăннă?
5. Тăван çĕр-шывăн аслă вăрçине сăввăн хăш йĕркисенче асăннă? Вуласа парăр.
6. Сăввăн тĕп шухăшĕ хăш йĕркесенче палăрать? Çав вырăна тупăр, вуласа парăр.
7. Сăвăра поэтăн кăмăл-туйăмĕ палăрать-и? Палăрать пулсассăн вăл мĕнлерех?

Халăх ăс-хакăлĕ

Тăван çĕр-шыв çинчен калакан ваттисен сăмахĕсене аса илĕр.

ВĔРЕННИНЕ ПĔТĔМЛЕТНИ

1. *Чăвашла тата вырăсла терминсен тӳр килĕвĕсене тупăр.*

1) Юптару	а) Речевая характеристика
2) Халăх юрри	ă) Сравнение
3) Пуплев характеристики	б) Басня
4) Уйланăш	в) Духовное завещание
5) Танлаштару	г) Народная песня
6) Выляну	д) Баллада
7) Халал	е) Драма

2. *Тĕслĕхсенчи хайлавсенчен хăшне Çеçпĕл Мишши çырман?*

а) «Эпĕ вилсен…»
ă) «Арçури»
б) «Чăваш чĕлхи»
в) «Чăваш ачине»

3. *Хайлавсен авторĕсене палăртăр.*

1. «Арçури» поэма	а) Спиридон Михайлов-Янтуш
2. «Чăваш халăхне панă халал» халал	ă) Михаил Федоров
3. «Сĕтел хушшинче» очерк	б) Геннадий Волков
4. «Хам çинчен» очерк	в) Иван Яковлев
5. «Ылтăн çĕр» калав	г) Никифор Охотников

4. *Н. Никольский çырнă «Чăваш характерĕ» хайлав жанрне палăртăр.*

а) юмах
ă) очерк
б) выляну
в) сăвă

5. *Хăш сăввине П. Хусанкай çырнă?*

а) «Çӳпĕ»
ă) «Тезаврус лингве чувашорум»
б) «Çăкăр»
в) «Сас паракан пулмарĕ»

6. *Панă сăмахсен кирлĕ вариантне суйласа илĕр, клоуз-теста пурнăçлăр.*

1) Хутла вĕренес (а) _______ эпĕ хӳмесем çине тĕрлĕ (ă)_________ ӳкерме юрататтăм. Пĕррехинче ун пек (б)_________ атте мана хытă ятланăччĕ. Анчах манăн хутла вĕренес (в)_________ ӳснĕçемĕн ӳссе пычĕ.

— Хутла вĕренес килет! Хутла вĕрент-ха, — тесе хытă (г)_______.

(С. Михайлов-Янтуш «Хам çинчен» очерк сыпăкĕ)

Суйламалли вариантсем:
а) Юрланипе, килнипе, ӳснипе, ташланипе, юлташпа.
ă) Эрешсем, ӳкерчĕксем, юлташсем, кĕнекесем, чечексем.
б) Вуланăшăн, ĕçленĕшĕн, сикнĕшĕн, аппаланнăшăн, кăшкăрнăшăн.
в) Юлташăм, кăмăлăм, çырулăхăм, ачалăхăм, çамрăклăхăм.
г) Калаттăм, ташлаттăм, макăраттăм, сикеттĕм, кулаттăм.

2) Пуçарулăх — чăваш характерĕнчи чи паллă (а) _______ пĕри. Хыт кукарлăх мар, пуясшăн çунни мар, (ă)_________ пурăнни мар. Чăваш, никама та пăхăнас марччĕ тесе, (б)_________ пулма тăрăшать.

Чăваш (в)_________ хăй нумай хушă вăй хурса ĕçленине (г)_______ салатса пĕтересшĕн мар, унпа (д)_______ усă курасшăн, тирпейлĕ пурăнасшăн.

(Н. Никольский «Чăваш характерĕ» очерк сыпăкĕ)

Суйламалли вариантсем:
а) Чечексенчен, уйрăмлăхсенчен, калаçусенчен, сăмахсенчен, килсенчен.
ă) Кулса, çырса, чечекленсе, ташласа, хытса.
б) Сыхă, хытă, хаваслă, перекетлĕ, вăйлă.
в) Этемми, çынни, пулли, хули, кĕнеки.
г) Вуласа, тăрăшса, ахаль, ĕçлесе, каласа.
д) Хитрен, ăслăн-тĕплĕн, каласан, пысăккăн, кĕскен.

7. *Панă йĕркесене вуласа тухăр, хайлав жанрне палăртăр.*

Ним хускалмасăр выртакан Çӳппе
Тем тивĕçпе
Çил килнĕ те çĕкленĕ çӳлелле —
Кăвак тӳпенелле.
Вун метр çĕкленсен каланă
Çӳпĕ каçăртса пуçне:
— Çич тӳпере халь эп!
Ман алăра — мĕнпур тĕнче!

Вариантсем: *а) гимн; ă) сăвă; б) юптару; в) выляну (драма).*

8. *Çак йĕркесен авторĕсем камсем?*

1) Çемйĕре лайăх пăхса усрăр: çемье вăл халăх чаракĕ, патшалăх чаракĕ. Çемье пурнăçĕ тĕлĕшпе ваттисем каланă сăмаха чăваш халăхĕ ялан хытă тытса тăнă. Çак пурлăха лайăх сыхласа пурăнăр. Çемьенĕн лăпкă пурнăçĕ пире пурнăç хыттинчен хӳтĕлесе тăрать.

2) «Чăваш чĕлхи илемлĕ те пуян
Тезаврус лингве чувашорум».
Çапла ят хунă латинла вăл хăйĕн

Чăваш сăмахĕсен кĕнекине.

3) Тĕнчене тасатрĕ ирĕк вут-кăварĕ,
Çут тĕнче çуталчĕ, иртрĕ авалхи.
Тĕттĕмĕ тĕп пулчĕ, мăшкăл иртсе кайрĕ —
Тин ирĕке тухрăн, тĕп чăваш чĕлхи!

4) Мĕнрен пулнă арçури
Ял хыçĕнчи çырмари?
Асаттесем ас тăваççĕ:
Арçынтанах пулнă, тет,
Энтри ятлă çынтан, тет.

Вариантсем: Çеçпĕл Мишши, Геннадий Волков, Константин Иванов, Иван Яковлев, Петĕр Хусанкай, Михаил Федоров.

9. *Чăваш сăвăçи Порфирий Афанасьев хăйĕн пĕр поэминче чăвашран тухнă паллă космонавт çинчен, Андриян Николаев çинчен, çырнă. Мĕн ятлă-ши çак поэма?*

1) «Нарспи»
2) «Ирхи сывлăм»
3) «Арçури»
4) «Кăйкăр»

10. *Сăвăсене вуласа тухăр, темине палăртăр.*

1) Хаклă çĕрĕм-шывăм, питĕ савăнса
Сан çинчен юрлатăп юрă мухтаса.
Сан патна васкатăп, сансăр тăраймастăп,
Ĕмĕр-ĕмĕр пурăн эс телей курса *(Юхма Мишши)*.

2) Чĕлле эп тытатăп типтерлĕн.
Вăл — çăкăр. Ун ячĕ çӳлте.
Хĕвел пайăрки пек хĕлхемлĕн
Куçать ун ăшши ман ӳте *(Алексей Воробьев)*.

3) Тăван чĕлхем! Таса хĕлхем
Парсам пăлхавлă чунăма.
Пар чăнлăх, савăнăç, илем,
Пар ирĕк — çутăрах çунма *(Митта Ваçлейĕ)*.

ТУПМАЛЛИ
СОДЕРЖАНИЕ

Халăх сăмахлăхĕ — Устное народное творчество …………………........
Литература юррисем — Авторские песни ……………………………….
Пĕлĕве сутăн илеймĕн — Знание за деньги не купишь ……………
Чĕмпĕрти чăваш шкулĕ — Симбирская чувашская школа ……….
Тăван кил — ылтăн сăпка — Родной дом — золотая колыбель ….
Тăван чĕлхе — эс чи пахи — Родной язык — святой язык ……………
Чăваш халăх пултарулăхĕ, йăли-йĕрки — Обычаи и традиции чувашского народа ………………………………………………………………………...
Усалтан тар, ырă патне пыр — Беги прочь от дурного, иди к доброму …
Çакă çутă тĕнчере вăйли çук та этемрен — Нет сильнее человека в этом мире никого ………………………………………………………………………...
Ĕç çынна илем кӳрет — Труд красит человека …………………………….
Кашни кайăк хăй йăвине савать — Всякий кулик своё болото хвалит ….
Вĕреннине пĕтĕмлетни ……………………………………………………